

о. Д-р. МИРОСЛАВ МАРУСИН

**Божественна Літургія
в Київській Митрополії по списку
Ісидорового Літургікона з XV Ст.**

Divinae Liturgiae in Metropolia Kioviensi
secundum manuscriptum liturgicum
Metropolitae Isidori saec. XV expositio

auctore

Dr. M. MARUSYN

Extractum e «Bohoslovia»
t. XXV-XXVIII (1964)

РИМ 1965 ROMAE

о. Д-р. МИРОСЛАВ МАРУСИН

**Божественна Літургія
в Київській Митрополії по списку
Ісидорового Літургікона з XV Ст.**

Divinae Liturgiae in Metropolia Kioviensi
secundum manuscriptum liturgicum
Metropolitae Isidori saec. XV expositio

auctore

Dr. M. MARUSYN

Extractum e «Bohoslovia»

t. XXV-XXVIII (1964)

РИМ 1965 ROMAЕ

Друкується за дозволом Церковної Влади

БІБЛІОГРАФІЯ

Ἀρχιερατικὸν περὶ ἔχου τὰς θείας καὶ ἱερὰς Λειτουργίας, Venetiae 1714.

Великий Евхологiон, грецький, виданий у Венеції 1811 р.

Евхологiон или Требник, составлен по воли областного Собора бывшего во Львови градѣ в лѣто 1891, Львѣв 1925.

Літургія святих отців наших (по-грецьки) Якова Апостола і брата господнього Василя Великого і Іоанна Золотоустого, Париж 1560.

Службник Святительський, іздан трудом іерея Александра Бачинського, Львѣв 1886.

Службник митрополита Петра Могили, напечатаний в чудотворній лаврі печерській київській 1629.

Типикон сиріч Устав церковного пінія і особенного правилочтенія, Перемишль 1852.

Типикон сієсть Устав, Москва 1906.

Чиновник Архієрейскаго Священослуженія, Москва 1897.

Liturgiae sive Missae Sanctorum Patrum Jacobi apostoli et fratris Domini, Basilii Magni, e vetusto codice latinae traslationis, Joannis Chrysostomi, interprete Leone Thusco, Parisiis MDLX.

Rituale Ecclesiae Leodiensis, Leodii 1782.

БУЛГАКОВ С. В., Настольная книга для священно-церковнослужителей, Харьков 1900.

ДОЛЬНИЦЬКИЙ І., Підручник церемоній, Львѣв 1907.

КОВАЛІВ П., Молитовник - Службник пам'ятка XIV століття, Нью-Йорк 1960.

МИКИТА А., Руководство в церковний типикон, Унгар 1901.

- НЕСЕЛОВСКИЙ А., Чини хіротесій і хіротоній, Каменець-Подольск 1906.
- НИКОЛЬСКИЙ К., Пособіє к ізученію Устава Богослуженія православної церкви, С. Петербургъ 1907.
- ПЕЛЕСИ Ю., Пастирское Богословіе, Відень 1885.
- ПЕТРУШЕВИЧ А. С., О способі ізбранія і поставленія в дияконській і священнической чин із мірских лиц в XVI ст. на южной Русі, « Богословскій Вісник » за рік 1900, Львів, ч. II, стор. 81-88.
- О способі ізбранія і поставленія єпископа, « Богословскій Вісник », за рік 1900, Львів, ч. III, стор. 155-165.
- Віроісповіданіє новопоставляемаго руского єпископа пред кїевским митрополитом, начиная с половины XIV ст. ділаемое, « Богословскій Вісник » за рік 1901, Львів, ч. II, стор. 93-101.
-
- BAUMSTARK A., *Le liturgie orientali e le preghiere « Supra quae » e « Suplices »*, Grottaferrata 1913.
- BONA I., *Rerum Liturgicarum libri duo*, Romae 1671.
- BORELLA P., *Il rito ambrosiano*, Brescia 1964.
- ХРУСОСТОМИКА (Crisostomica), *Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo, a cura del Comitato per il XV° centenario della sua morte*, Roma 1908.
- DE MEESTER P., *Studi sui Sacramenti amministrati secondo il rito bizantino*, Roma 1947.
- GOAR J., *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Graz 1960.
- HANSENS I. M., *Institutiones Liturgicae de ritibus orientalibus, Tomus I-II*, Romae 1930.
- LESAGE R., *Dizionario pratico di Liturgia Romana*, Roma 1956.
- LIGIER L., *Textus selecti de magna oratione eucharistica seu anaphora*, Romae 1964.
- MARTIMORT A. G., *La chiesa in preghiera, Introduzione alla Liturgia, con la collaborazione di R. Béraudy - B. Botte - N. M. Denis-Boulet - B. Capelle - A. Chavasse - I. H. Dalmais - B. Darragon - R. Falsini - P. M. Gy - P. Jounel - A. Nocent - A. M. Roguet - O. Rousseau - P. Salmon*, Grottaferrata (Roma) 1963.
- MATEOS J., *Le Typicon de la Grande Église, Tome I, Rome 1962, Tome II, Rome 1963*, in « *Orientalia Christiana Analecta* », N. 165-166.
- MUZYCZKA I., *De aqua in liturgia byzantina*, Civitas Vaticana 1957.

-
- QUACQUARELLI A., *Retorica e liturgia antinicensina*, Roma (Grottaferrata) 1960.
- RAES A., *Introductio in liturgiam orientalem*, Romae 1947.
- *La communion au calice dans l'Office Byzantin des Présanctifiés*, in «*Orientalia Christiana Periodica*», vol. XX (1954), p. 166-174.
- *Le liturgicon Ruthène depuis l'union de Brest*, in «*Orientalia Christiana Periodica*», vol. VIII, N. 1-2, Roma 1942.
- THALHOFER V. und EISENHOFER L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, in 2 Bänden, Freiburg im Breisgau, 1912.

- НЕСЕЛОВСКИЙ А., Чини хіротесій і хіротоній, Камень-Подольск 1906.
- НИКОЛЬСКИЙ К., Посobie к изучению Устава Богослужения православной церкви, С. Петербург 1907.
- ПЕЛЕСИ Ю., Пастырское Богословие, Вiдeнь 1885.
- ПЕТРУШЕВИЧ А. С., О способі избранія і поставленія в дияконскій і священнической чин із мірских лиц в XVI ст. на южной Руси, «Богословскій Вісник» за рік 1900, Львiв, ч. II, стор. 81-88.
- О способі избранія і поставленія епископа, «Богословскій Вісник», за рік 1900, Львiв, ч. III, стор. 155-165.
- Віроісповiданіe новопоставляемаго руского епископа пред кiевским митрополитом, начиная с половины XIV ст. ділаемое, «Богословскій Вісник» за рік 1901, Львiв, ч. II, стор. 93-101.
-
- BAUMSTARK A., Le liturgie orientali e le preghiere «Supra quae» e «Suplices», Grottaferrata 1913.
- BONA I., Rerum Liturgicarum libri duo, Romae 1671.
- BORELLA P., Il rito ambrosiano, Brescia 1964.
- ХРУСОСТОМИКА (Crisostomica), Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo, a cura del Comitato per il XV° centenario della sua morte, Roma 1908.
- DE MEESTER P., Studi sui Sacramenti amministrati secondo il rito bizantino, Roma 1947.
- GOAR J., Euchologion sive Rituale Graecorum, Graz 1960.
- HANSENS I. M., Institutiones Liturgicae de ritibus orientalibus, Tomus I-II, Romae 1930.
- LESAGE R., Dizionario pratico di Liturgia Romana, Roma 1956.
- LIGIER L., Textus selecti de magna oratione eucharistica seu anaphora, Romae 1964.
- MARTIMORT A. G., La chiesa in preghiera, Introduzione alla Liturgia, con la collaborazione di R. Béraudy - B. Botte - N. M. Denis-Boulet - B. Capelle - A. Chavasse - I. H. Dalmais - B. Darragon - R. Falsini - P. M. Gy - P. Jounel - A. Nocent - A. M. Roguet - O. Rousseau - P. Salmon, Grottaferrata (Roma) 1963.
- MATEOS J., Le Typicon de la Grande Église, Tome I, Rome 1962, Tome II, Rome 1963, in «Orientalia Christiana Analecta», N. 165-166.
- MUZYCZKA I., De aqua in liturgia byzantina, Civitas Vaticana 1957.

-
- QUACQUARELLI A., *Retorica e liturgia antinicensina*, Roma (Grottaferrata) 1960.
- RAES A., *Introductio in liturgiam orientalem*, Romae 1947.
- *La communion au calice dans l'Office Byzantin des Présanctifiés*, in «*Orientalia Christiana Periodica*», vol. XX (1954), p. 166-174.
- *Le liturgicon Ruthène depuis l'union de Brest*, in «*Orientalia Christiana Periodica*», vol. VIII, N. 1-2, Roma 1942.
- THALHOFER V. und EISENHOFER L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, in 2 Bänden, Freiburg im Breisgau, 1912.

О. Д-р. МИРОСЛАВ МАРУСИН

БОЖЕСТВЕННА ЛІТУРГІЯ
В КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ ПО СПИСКУ
ІСИДОРОВОГО ЛІТУРГІКОНА З XV СТ.

(Dr. MIROSLAUS MARUSYN, *Divinae Liturgiae in Metropolia
Kioiensi secundum manuscriptum liturgicum Metropolitae
Isidori saec. XV expositio*)

SUMMARIUM

Inter manuscripta Slavorum in Bibliotheca Vaticana asservata eminet Codex Vaticanus N. XIV, in lingua ucraina antiqua manuscriptus versus finem saec. XIV vel initio saec. XV. Ipse continet Divinam Liturgiam Sancti Patris Ioannis Chrysostomi (in foliis 1-38), eandem Basilii Magni (in foliis 40-82) necnon Liturgiam Praesantificatorum (in foliis 88-110), denique Diataxim sive « Ordinem celebrationis » Philothei, Patriarchae Constantinopolitani († 1376).

Codex ille, uti ab insigni paleographo Ioanne Mercati demonstratum est, proprius et suus fuit Isidori Metropolitae Kioviensis, Cardinalis S.R.E.

Librum eius, Liturgikon dictum, prae manibus habentes in tractatione ista, ordinem Divinae Liturgiae, ut erat in usu in Metropolia Kioiensi tempore Isidori, hoc est saeculis XIV et XV, explicare conati sumus. Teneamus pro oculis non solum usum antiquum, sed etiam comparisonem facimus cum « ordine celebrationis », nuperrime a Sancta Sede pro Ecclesia Ucraina, hoc est pro provincia ecclesiastica Kioiensi et Haliciens, edito. Post brevem introductionem explicatio fit caeremoniarum et orationum praeparationis ad Divinum Sacrificium, sequitur ordo sic dictae proscomidiae, id est oblatorum depositionis. In tertia parte explicatio fit liturgiae catechumenorum vel liturgiae verbi, sequitur ingressus donorum et anaphora cum eucharisticae institutionis narratione, deinde anamnesis et epiclesis. In parte sexta sermo fit de ritibus communionis, de gratiarum actione, de eulogiarum distributione, de populi dimissione et de celebrantis diaconique ab ecclesia discessu.

ВСТУП

Цінний рукопис, що зберігається у Ватиканській Апостольській Бібліотеці під числом XIV, це Літургікон київського митрополита, кардинала Ісидора. Рукопис нараховує 150 сторін старого церковного українського письма та й походить з кінця XIV або з початку XV століття. Має він три літургії, а саме: святого Івана Золотоустого, на сторінках 1-38, святого Василя Великого, на сторінках 40-82, як теж службу Напередосвячених Дарів, на сторінках 88-110, з відповідними рубриками і вкінці, на сторінках 112-148 Діятаксіс, тобто Устав святішого і блаженного архієпископа Константинограда, Нового Риму, і вселенського патріярха Філодея, як служити священникові з дияконом Божественну Службу. Устав патріярха Філодея († 1376 року) має отже 36 сторін ручного письма, і він є цінним пам'ятником, як в часі митрополита київського Ісидора відправлялась Божественна Літургія. Книга була власністю самого митрополита, має власноручні записки його. В цій статті візьмемо до уваги Устав патріярха Філодея, як правило для відправи Божественної Служби в київській митрополії в часі митрополита Ісидора, тобто п'ятсот років тому назад. При погляді на цей Устав будемо мати на оці передусім особливості обрядів та звичаїв того часу, порівнюючи їх, як треба, до попередньої їм традиції та до звичаїв сучасности. Це і був би причиною до дальших студій над текстами кардинала Ісидора, зачатих вже давніше неукраїнцями, передусім цінною студією Івана Меркаті.¹

ПІДГОТОВА СЛУЖИТЕЛІВ
ДО ВІДПРАВИ БОЖЕСТВЕННОЇ ЛІТУРГІЇ

Священик, що хоче служити божественне таїнство, повинен перш за все поєднатися з усіма й не мати нічого проти нікого, по змозі зберегти серце від поганих думок, вже від вечора бути здержаним і додержати піст аж до часу відправи та приготувитись до жертвоприношення молитвами.

« Времени же наставшу, по еже сотворити настоящему, рекше ігумену, обичний поклон, входять во церков с дияконом і сотворяють

---

¹ GIOVANNI MERCATI, *Scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno e Codici a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana*. Roma (Biblioteca Apostolica Vaticana) MCMXXXVI.

вкулі ко востоком поклони три, таже ко правой страні поклон един і ко лівой такожде. І тако отходять малими дверми ко жертovníку, глаголюще к себї молитву сію: Господи ниспосли руку твою с висоти жилища твоего, і укріпи мя ко предлежащей службї твоей, яко да неосужденно предстану страшному судищу твоему і безкровную жертву совершу. Яко твоя єсть держава і твоє єсть царство і сила і слава, Отця і Сина і Святаго Духа, нині і присно і во віки, аминь ». (Ісидорів Літургікон, стор. 113).

Священик з дияконом поклоняються отже тричі в напрямі сходу, а відтак роблять поклін братії на право й на ліво і відразу відходять до святилища. Перед іконостасом не читають ніяких вступних молитов. Ці молитви до речі, так як це вони нині поміщені в книгах, є нового походження, сягають XVII, а найдалі XVI століття. У виданні Дмитрія Дукаса і в Евхологоні Гоара не знаходимо слідів цих молитов, а тільки є поміщена одна молитва: *Господи, ниспосли руку твою*.

Немає також згадки, щоби священик та диякон, входячи до святилища, читали псалом 5 або бодай деякі його стихи, зачинаючи від слів: *Вниду в дом твой, поклонюся ко храму святому твоему, во страсї твоем*.²

Звичай читати 5 псалом при вході до святилища пізніший від XV століття, а в книгах видно велику різноманітність щодо добору стихів псалма. Видання московського патріярха Нікона мають текст цілого 5 псалма. Літургікон митрополита Могили має тільки два стихи, восьмий та дев'ятий, до слів: *ісправи пред тобою путь мой*. Українські католицькі видання мають текст псалма, зачинаючи від 1692 року. Сто років отже по Берестейському соборі зберігали традицію XV століття. А як в пізніших виданнях появилсь текст псалма, то однаково в католицьких і православних церковних книгах.

З бігом часу вступні молитви стались складовою частиною обряду так, що кождий священик читав їх. Римський Устав Богослужень, виданий за благословенням Священної Конгрегації Східної Церкви, допускає однак, що у випадку браку часу на відчитання всіх приготовних молитов перед іконостасом, священик може залишити їх, але повинен відчитати молитву: « *Господи, ниспосли руку твою* », а увійшовши в святилище, нехай читає псалом: « *Вниду в дом твой* ». Потім робить поклін перед престолом і цілує святе Євангеліє та, якщо такий звичай, то й святий хрест (Устав Богослужень, Рим 1942, стор. 107).

Підготовою до відправи Божественної Літургії було в давнину, як і тепер, церковне правило: вечірня, повечеріє, полунощниця, утренняя. Та крім цього церковні книги мають ще окремі канони й молитви

² GOAR J., Euchologion sive Rituale Graecorum, Graz 1960, p. 48.

перед служенням Літургії. До того й прийшов звичай безпосередньо перед початком Літургії відчитувати ще окремі молитви перед іконостасом. Упорядковані ці молитви вже в XVI та XVII столітті. Але й раніше були вони в рукописних списках, в різному порядку та різно дібрані. Молитовник - Служебник XIV століття, виданий П. Ковалівим, подає наступні молитви, кажучи: « Єгда іерей хочеть літургісати, і абіе входя в церков покланяніе творить трижды наколіну, глаголюще тропар: *Пречистому образу покланяємся. Псалом 14, Господи, кто обитаєть. Псалом 22, Господь пасеть мя. Псалом 50, Помилуй мя, Боже. Святый Боже, Пресвятая Троице, Отче наш. Тропар: Помилуй нас Господи помилуй нас. Милосердія источник отверзи нам двери. Господи помилуй, 12. Таже молитву глаголеть іерей за ся: Владико Господи Ісусе Христе Боже вседержителю не хотяй смерти грішником* ». Потім читає священник молитву « за входящия в церков: *« Благодітелю всіх і твари всякоя содітелю* », молитву « за живих і за мертвих: *Господи Боже істинний услышавий вся уповающия на тя* » і вкінці *« молитву за ся: Молю тя Господи отіми от мене беззаконія моя* ». Молитва *« Владико Господи Ісусе Христе Боже вседержителю, не хотяй смерти* » є Поміщена в нашім Святительськім Служебнику, на стор. 12, як одна з молитов архиерея перед іконостасом. Так само наш Архиератикон має молитву *« Благодітелю всіх і твари всякоя содітелю* ». Її читає ще нині святитель перед великим входом, як священники й диякони несуть чесні дари. Елементи двох інших молитов і оба псалми також подані в нашому Архиератиконі, перед текстом Божественної Літургії. Так молитви як і псалми ці читає нині святитель в келії, як почує голос дзвонів, що звіщають початок архиерейської служби.³

Список не говорить нічого про цілування Євангелії так, як не згадує теж нічого про цілування ікон. Обряд цей однак у XV столітті в київській митрополії був не тільки практикований, але забирав багато часу в підготовчій частині священника до відправи Божественної Літургії. А. Петровський по провірці різних списків з цього часу каже, що священник по вступних молитвах перед іконостасом цілував ікону Спасителя, читаючи молитву: *« Господи Ісусе Христе, іже сим образом явился на землі* », а цілуючи Богородичну ікону, молився: *« Пресвятая Богородице, не забуди люди твоя* ». Потім цілував також ікону Благовіщення на царських дверях і читав тропар празника: *« Днесь спасенія нашего главизна і єже от віка тайнство являємо* ». Цілував також ікони

³ Порівняй: Ковалів П., Молитовник - Служебник, Пам'ятка XIV століття. Нью-Йорк 1960, стор. тексту I на обороті - 5 та Служебник Святительський, видання о. А. Бачинського, стор. I - 14 та 28.

святих і читав відповідні тропарі. А тоді щойно входив у святилище, кажучи: « *Господи, шиспосли руку твою от святого жилища твоего* ». Перед престолом читав священник ще деякі молитви.⁴

Як вже вище сказано, рукописний Літургікон митр. Ісидора нічого не згадує про цілування святої Євангелії, а про поклони перед престолом каже щойно тоді, коли служителі взяли до рук стихарі. « Пришедше же в олтар, приемлють в руках своїх кажди стихар свой, і сотворять поклони три ко востоком пред святым престолом, і глаголеть кажди к себі: Боже очисти мя грішнаго і помилуй мя. Такожє приходить ко священнику диякон, держа в десной руці стихар со оураером і мало главу преклонь глаголеть тихим гласом: Благослови, владико. Священник же благословляеть его глаголя: Благословен Бог наш, всегда нині і присно і во віки віков, амінь - тихо такожє гласом. Такожє отходить о себі диякон ко страні і облачится во стихар моляся сице: Да возрадується душа моя о Господі » (Ісидорів Літургікон, стор 114).⁵

Диякон, крім стихаря та орара, що його перевішує на лівому рамені, накладає на руки нарукавники. Пізніші наші видання Службеника, як Почаїв 1788, Перемишль 1840, Львів 1905 та 1929, згадують про звичай нарукавників в диякона як про грецький звичай та свого роду присвоєння собі, що увійшло може й з практичних зглядів, а саме для більшої свободи рук. Та самі широкі рукави підрясника таки не були достаточною причиною присвоєння собі нарукавників. В кождім разі з Уставом патріярха Філотея увійшов і на Україну звичай дияконських нарукавників і його нині затримав Літургікон, виданий в Римі (Устав Богослужень, Рим. стор. 53). По облеченні диякон йде до жертвенника та приготавляє там посуду до Божественної жертви: дискос, чашу, покровці. « Таже отшед в жертвенник благоукрашаеть святая і святое убо блюдо поставляеть от лівоя страни, свягий же потир от десной, і святія покровци по странам » (Ісидорів Літургікон, стор. 115).

Священник вдягає на себе наперед стихар і читає молитву: *Да возрадується душа моя о Господі*, тобто ту саму, що й тепер. Натомість при вдяганні епітрахила каже: *Ємше Ісуса і связавше і предаша і понтійскому пилату ігемону*. Так отже маємо вже в Ісидоровім Літургіконі слід страсних молитов при вдяганні священних ризів. Ці молитви з часом

---

⁴ PETROVSKI A., Histoire de la rédaction slave de la Liturgie de S. Jean Chrysostome, ХРУСОСТОМІКА, Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo, Roma 1908, pp. 894-895.

⁵ Деякі рукописи кажуть дияконові при покладенні орара на ліве рамя казати трикратно: « Свят ». Такий напис зустрічаємо ще й нині на дияконських орарах.

так розвинулись, що появився відповідний стих до кожної священної одежі. Митрополит Могила помістив їх дрібним друком в своїм Літургіконі на сторінці 111 і далі, кажучи: « Сіє от старих російських зводов, воспоминанія ради страданій Христових і увідінія, что каеждо священная одежда знаменует, прилично приложися. Аще хочеши, глаголи є ».⁶ Молитви ці увійшли до наших Архиератиконів, як книг більш консервативних за інші і їх читають ще нині наші святителі потиху, в тому часі, коли торжественно вдягаються на троні, а прото-диякон співає звичайні стихи, що й супроводжують вдягання священних ризів (Архиератикон, виданий о. А. Бачинським, стор. 14 і далі).

Нічого не говориться на цьому місці про вмивання рук, бо руки вмивав священник перед великим входом, в часі херувимської пісні так, як це нині ще є на архиерейській службі.⁷ Також немає згадки про набедренник, ознаку вищого достоїнства в церкві. Його поширення на сході також належить до пізнішого часу.

ПРОСКОМИДІЯ АБО ПРИГОТУВАННЯ ЧЕСНИХ ДАРІВ

По вдягненні священних ризів священник відправляє проскомидію, тобто приготує чesні дари, хліб та вино. Приготування відбувається на окремій столі, званій жертвник. « І тако облекся приходить ко жертвнику і став с дияконом пред жертвником творять оба поклони три. І диякон молиться ко собі сице: *Боже, очисти мя грішного і помилуй мя.* Священник же такоже ко собі моляся глаголет: *Искутил єси нас от клятви законния честною си кровію, распеня на кресті і копієм прободеса, бесмертіє істочи чоловіком, Господи, слава тобі* (Ісидорів Літургікон, стор. 116).

⁶ Молитовник - Службник XIV століття не подає ніяких молитов для священника та диякона, коли вони вдягають священні ризи. Це вказує, що рукопис подає традицію ранішу за XIV століття, в якому відомі вже молитви вбирання, хоч і відмінні від тих, що читаються сьогодні.

(Петровський А., цит. твір, стор. 896).

⁷ Старі списки не є однозначні щодо часу вмивання рук священника. Одні подають вмивання рук перед відправою проскомидії, інші по відправі проскомидії, чи радше перед великим входом. Умивання рук на великому вході подає Молитовник - Службник XIV століття зараз же по молитві священника: *Ніктоже достоїн от связавшихся плотскими похотьми іли сластьми.* І по сем умиваяся глаголет: *Умю в неповинних руці мої, аж до кінця, тобто до слів: нога моя ста на правоті, во церквах благословляю тя, Господи.*

(Порівняй: Петровський А., цит. твір, стор. 897 та Ковалів П., Молитовник - Службник, стор. тексту 18 на обороті - 19.

Як сказано вгорі, посуди до відправи Божественної Літургії, а також і покровці, приготовляє диякон. Щойно пізніші видання деяких Службників, в тому й Службник митр. Андрея з 1929 року, кажуть священикові приготувати посудини, чашу та дискос. Виданий в Римі Літургікон та Устав Богослужень рішилися йти за старою практикою, званою в часах Исидора.

В Исидоровім Літургіконі виразно говориться про п'ять просфор, тобто хлібців, що їх уживає священик до відправи Служби Божої. Богослови та літургісти бачать в числі п'яти хлібів також символічний змисл, а саме згадку про чудесне помноження п'яти хлібів на пустині, прообразу Пресвятої Евхаристії. Римський Літургікон і нині ще має рубрики щодо уживання п'яти просфор, хоч в Уставі Богослужень є сказано виразно, що звичай п'яти просфор неконечний, а вільно уживати одного тільки хліба в багатьох Літургіях. Однак при кожній Літургії священик обов'язаний викроювати хліб та винимати частиці так, наче б хліб був цілий, закинувши уживання засушених агнів і не користуючись агнем ані частицями, накраяними раніше тим, хто прислуговує (Устав Богослужень, Рим, стор. 107-108).

Часи відомої реформи патріярха Нікона знали вже замість п'яти аж сім просфор, що їх уживано до Служби Божої. З двох останніх викроювали частицю за патріярха та за імператора. Уживання семи просфор до відправи Божественної Літургії послужило за одну з причин розколу старовірів. Та без огляду на непорозуміння щодо числа просфор треба замітити, що як нині, так і в давнину в церковних документах було свого роду виrozumіння для справи. Петро хартофілякс, візантійський правник з XI століття, каже, що можна відправляти Божественну Службу і на однім тільки хлібі, але лише тоді, коли не припадає празник великого святого, ані немає окремого поминання усопшого (Грецька Патрологія, т. СХІХ, 1904).

Заки священик візьме до рук просфору, каже: *Благословен Бог наш всегда і нині і присно і во віки віков, аминь.* «Таже приємлеть іерей в лівой убо руці просфору в десной же святое копіє і знаменаєть з ним трижда верху просфури крестообразно на знамени просфури глаголя сице: *Во воспоминаніє Господа і Бога і Спаса нашего Ісуса Христа.* І сице назнаменуя трижда тожде глаголеть.

Таже вонзеть копіє в лівой страні знаменія просфури і ріжа глаголеть: *Яко овча на заколеніє ведєся.* Десную же страну ріжа глаголеть: *І яко агнець прямио стрегущему безгласен, сице не отверзаєть уст своих.* На горней же часті просфури глаголеть: *Во смиреніє єго суд єго взятєся.* На долней же часті глаголеть: *Род же єго кто ісповієть.*

Диякон же на коємждо прерізаніє глаголеть: *Господу помолімєся,*

держай урар свой десною своєю рукою. Потомже глаголетъ дяконъ: *Возми, владыко*. І священник влож копіє от лівоя страни просфури і вземлетъ свягий хлѣб глаголя сице: *Вземлется от землі живот его*. І положив его взнако на святім блюді, глаголющу дякону: *Пожри, владыко* і закалаєть его священник крестообразно глаголя сице: *Жреться агнецъ Божий вземляй грѣх міру за мірскій живот і спасеніє*.

І аще убо не тепла будетъ просфура, обращаєть его ниць. Пропадаєть его в десную страну глаголя: *Єдин от воін копієм ребра єму отверзе, і абіє ізиде кров і вода і видівий свідѣтельствова і истинно єсть свідѣтельство его*. Дякон же вливаєть в свягий потир вино і воду, рек первіє ко священнику: *Благослови, владыко* » (Исидорів Літургікон, стор. 116-117).

При викроюванні агнця дякон бере настільки участь, що в часі кожного різання говорить слова: *Господу помолімся*.⁸ Також до дякона належить вливання вина й води до чаші, звичай, що його знаходимо й нині в Літургіконі римського видання. Евхологіон папи Венедикта XIV також виразно каже дяконові вливати до чаші вино й воду. Деякі Літургікони не забувають додати ще й замітки « мало води », мабуть з тої причини, що деякі дякони вливали забагато води до чаші.

При обряді вирізування агнця є ще окрема згадка про просфору, якщо вона свіжа, тобто приготована того ж самого дня. « Аще ли же якоже прежде сказахом тепла будетъ била просфура, не обращаєть свягий агнецъ ниць, яко да не упустить воду от долі лежа на святом блюді, то тако взнака пропадаєть его і стоїть тако даже до переноса великаго і тогда, внегда хотя подвигнути святая, подвижеть мало покров і обращаєть свягий агнецъ ниць і тако воздвижеть на главу » (Исидорів Літургікон, стор. 118).

З другої просфори вирізує священник частицю в честь Пресвятої Богородиці і кладе з лівої сторони святого хлѣба та й каже: *В честь і память преблагословенній владычиці нашей Богородиці і приснодіві Марії, єяже молитвами прийми Господи жертву сію в пренебесний твой жертвенник*.

Частиці на честь святих, взяті з третьої просфори, кладе священник по тій же лівій стороні, що й частицю на честь Богородиці. Між іменами святих в Исидоровім Літургіконі та сучаснім Літургіконі римського видання є деякі різниці. Між святими, що їх знав Исидорів Літургікон, а імена яких тепер не згадуються, є вже в ряді святителів Петро новий царгородський чудотворець, між преподобними Атанасій Атонський, Теодосій общежитель та Иван Ліственник, а крім цього є імена святих жінок, великомучениць: Теклі, Варвари, Киріяки, Євфимії та пре-

⁸ GOAR J., op. cit., pp. 49-51.

подобних жінок Пелагії, Теодосії, Анастасії, Євпраксії, Февронії та Феодули.

Натомість між святыми немає ніякої згадки про Методія й Кирила, учителів слов'янських, апостоли є згадані загально, а не згадується поіменно святих верховних апостолів Петра і Павла, те ж саме відноситься до безкорисних лікарів. Про святого Степана сказано, що він первомученик і первослужитель.

Так отже святі, згадані в Исидоровім Літургіконі не втратили своїх місць не тільки в пізніших виданнях, але і в сучаснім Літургіконі. Натомість в XVI та XVII столітті увійшли до московських видань деякі святі, почитані на Московщині, що не можуть мати вступу до ряду святих, згадуваних у наших книгах, на проскомидії. До них належить московський митрополит Йона, противник саме кардинала Исидора. Патріярх Нікон увів до списку імен на проскомидії Пилипа II, московського патріярха, що його казав вбити Іван Лютий 1569 року за те, що закидав йому неморальне й святокрадське життя. Інші святі, властиві московським книгам, були введені до проскомидії щойно на синоді 1547 року. Мимо цього, що автори різних видань впроваджували впродовж віків деяких нових святих до тексту проскомидії, то в українських виданнях не знаходимо імені святого Володимира. Немає його навіть у київському виданні з 1893 року і теперішній наш Літургікон, виданий у Римі, на проскомидії святого Володимира не згадує. Натомість в московському виданні є поміщений і святий Володимир.

Імена святих, згадуваних на проскомидії, мають деяку подібність до цього списку, що його подає ектения на литії або відпуст на великому повечері у святому пості. Тому й деякі кодекси, як Ватиканський ч. 573 з XIV століття та Паризький 2059 з XV століття, кажуть також на проскомидії поминати чесний хрест. Поминання чесного хреста знаходиться і у венеціанському виданні Літургікона з 1554 року та у нашому стрятинському виданні з 1604. Митр. Петро Могила усунув згадку про святий хрест зі свого видання. Теперішній римський Літургікон немає згадки чесного хреста на проскомидії так, як не було згадки про нього в Исидоровім списку.

Хоч про частицю на честь ангелів говорить немале число грецьких списків з часів грецького патріярха Миколи III Граматика (1084-1111), то в Исидоровім Літургіконі немає про ангелів ніякої згадки. Та в інших наших списках згадується частиця на честь ангелів і не раз поіменно названі є архангели Гавриїл та Михаїл. Патріярх Нікон усунув згадку про ангелів, бо не знаходив її у венеціанських виданнях. Наш римський Літургікон згадує ангелів зараз на початку, коли священник вирізує частиці з третьої просфори в честь святих.

При перегляді імен святих на проскомидії треба мати на увазі, що первісна проскомидія не мала взагалі імен святих. Нині вони є у всіх галузях візантійського обряду. Щодо імен святого Методія й Кирила, то вони ввійшли до літургічних книг щойно по проголошенні папської Енцикліки папи Льва XIII «*Grande Munus*» з дня 30 вересня 1880. Ім'я святого священомученика Йосафата увійшло до наших книг щойно по проголошенні його блаженним 16 травня 1643, папою Урбаном VIII.

З четвертої просфори священник викруєє частиці за живих. «*Таже приєм іную просфору глаголеть: І о всем єпископстві православних. І о архієпископі нашем, імярек. Честна пресвітерства, єже о Христі діяконьства і всего священскаго чина, і взем часть полагаєть таможде*».

Потім поминає царів і князя «*і всіх благочестивих христолюбивих князей наших, іже руською землею пекущимися і о воєх і о всіх православних християнь*».

Окрема замітка каже про те, як класти частиці в монастирі за ігумена, отців і всю монастирську братію (Ісидорів Літургікон, стор. 120).

Останню просфору кладе священник за померших.

«*І паки приєм просфору глаголет сиче: О памяти і оставленій гріхов блаженних создатель обители сея, іли храма сего. Таже поминаєт поставльшаго і архієрея. О памяти і оставленьми гріхов блаженних і приснопамятних царей і благочестивих блаженних патріярх і весь святительский собор помяни, Господи*».⁹ Немає ніякої згадки, щоб ієрей клав частицю також за себе. Натомість говориться про те, що священник має позбирати всі дрібні окрушинки, щоби нічого не впало з блюдця. «*І приєм финік сбираєт крошки около святаго блюда такожде і части вся около святаго хліба*» (Ісидорів Літургікон, стор. 121).

В Молитовнику - Служебнику з XIV століття участь диякона при підготованні святих дарів на проскомидії майже незаметна. Це тому, що й проскомидія в цьому списку коротша як в Ісидоровім Літургіконі. Священник «*взем просфору і прекрестить крестообразно глаголя се: Воспоминаніє творим Господа нашего Ісуса Христа іже на тайній вечері.*

І положь просфору на блюді дорнім, ріжа глаголеть: *Яко овча на заколеніє веден бисть.* Вторую страну ріжа глаголеть: *Яко агнець прямо стригущему безгласен.* Третью страну ріжа глаголеть: *Тако не отверзаєть уст своїх во смиреніі своєм.* Четвертую страну ріжа глаголеть: *Суд єго взятся, а род єго кто ісповість.* Обрізивая около дори і виймая агнець на руку глаголеть: *Яко вземлется от земля живот єго.* І приглашаєть: *Амьн.* І положить взнак на руді, ріжа от себе глаголеть: *Жреться і*

⁹ Петровський А., цит. твір, стор. 898.

закалається агнець божий, вземляй гріхи всего міра, амінь. І полагає агнець на дискосі глаголеть: *Се полагається агнець божий, вземляй гріхи всего міра, амінь.* І взем вино в правую руку, а воду в лівую, і воздвиг обоє горі, глаголеть: *Соєдиненіє Святаго Духа, амінь.* І обоє вливая глаголеть: *Єдин от воїн копїєм єму ребра прободє і абїє ізіде кров і вода. І видїв і свідительствова, яко істинно єсть свідительство єго.* І показая перстом на потир і на предлежащий агнець глаголеть: *Яко трїє суть свідитель - ствуючі: дух, кров і вода, трїє во єдино суть.* Глаголеть трижди: *амінь.* (Ковалів П., Молитовник - Служебник, стор. тексту 5-6).

В XV столітті, як сказано вже, не було однообразности щодо числа просфор. Уживали звичайно п'яти просфор, але деякі списки вказують, що могло бути й сім просфор, з яких одна була призначена для патріярха, інша для царя, або тільки шість, а то й три просфори. Хоч в Молитовнику - Служебнику XIV ст. проскомидія коротка, то подає згадку про п'ять просфор. Беручи другу просфору, священник говорить:

« *Прийми, Господи, приношеніє се в честь і славу пресвятїй госпожі владичици нашей Богородици і приснодїві Марїї, єяже молитвами спаси душа наша* »).

Таже: *Прийми, Господи, приношеніє се в честь і славу святих небесних сил Михаїла і Гаврила.*

Іоанна предтеча. І святих верховних апостол Петра і Павла, їхже молитвами спаси душа наша.

Такожде і святому в честь.

А се о здоровї: *Прийми, Господи, приношеніє се в честь і славу за раба свого, ім'ярек, о здоровї, о спасенї і о отпущенї гріхов.* Такожє і за болящих.

А се за упокой: *Прийми, Господи, приношеніє се за раба свого усопшаго, ім'ярек, о отпущенї гріхов волних і неволних. І покой душу єго в місті світлі, ідеже присвіщаєт світ лица твоего.*

І по сем диякон возмет кадильницю, а поп глаголет молитву сію над кадиллом: *Кадило приносим пред тя Господи Боже наш* ». (Ковалів П., Молитовник - Служебник, стор. тексту 6 на обороті - 7).

Потім диякон вкладає тиміям в кадильницю, а священник читає молитву: « *Кадило приносим ти Христе Боже наш в волю благоуханія, єже приєм в пренебесний свой жертовник, низпосли нам благодать Пресвятаго твоего Духа.* Священник покадив звїзду полагаєт верху святаго хліба глаголя сице: *І пришедши звїзда ста верху ідіже бі отроча* ». Потім покриває чесні дари покровцями (Ісидорів Літургікон, стор. 122).

Далі є цікава замітка, що священник і диякон складають руки хрестообразно на грудях і поклоняються святим дарам, кажучи: « *Благословен Бог іже сице ізволивий і всегда і нині і присно і во віки віком, амінь* ». Аж

по молитві предложення священник обкадрує тричі жертвенник та робить відпуст.

Після проскомидії диякон кадить святу трапезу, цілий олтар тобто святилище і всю церкву та читає тропар: Во гробі плотськи і псалом 50: *Помилуй мя Боже*. Вернувшись до святилища щераз кадить святу трапезу, але тільки спереду і священника і віддає кадило.

ЛІТУРГІЯ ОГЛАШЕННИХ АБО ЛІТУРГІЯ СЛОВА

По обкадрженні святої трапези, святилища, храму вірних та священника, диякон стає поруч священника перед святою трапезою, тричі кланяються та читають молитву: *Царю небесний*. Потім читають двічі: *Слава во вишніх Богу* і один раз: *Господи, устні мої отверзеши*. Тоді священник цілує Євангелію, а диякон святу трапезу.¹⁰

Диялог між священником а дияконом перед початком Літургії оглашених в нічому не різниться від теперішнього звичаю. Диякон по закінченні диялогу робить метанію і виходить північними дверима на амвон та й тричі там кланяється і каже: *Господи, устні мої отверзеши*. І після того підносить правою рукою кінець орара вгору та голосно співає: *Благослови, владико*. Священник зачинає голосно: *Благословенно царство Отця і Сина і Святого Духа*. Потім слідує велика або мирна ектенія (Ісидорів Літургікон, стор. 125-126).

По другім антифоні та малій ектенії « Диякон же поклон сотворив, якоже і предріхом, входить во святий олтар і стоїт тамо півасним блаженнам. Єгда же прийдуть півци піти славу, приходить ісрей с дияконом пред святою трапезою і творять поклон оба таже прієм ісрей святоє Євангеліє дасть диякону і тако ісходять малими дверми, творять малий вход. І пришедше і ставше на обичнім місті прекланяють оба глави своя і диякону рекушу тихим гласом: *Господу помолімся*, держай вкупі і орар свой трети персти десния руки, глаголеть священник молитву входную втай. Тойже скончавшися, глаголеть диякон ісреови тихим гласом: *Благослови, владико святий вход*, показуя убо ко востоком соура-

¹⁰ В Молитовнику - Службнику XIV століття обряд на початку Літургії оглашених короткий. По приготуванні й накритті святих дарів покривцями священник « прекрестив обоє кадилом, глаголеть: *Дому твоєму подобаєть святиня Господи в долготу дній, і нині, і присно, і во віки віки віков*. І поклоншеса пред трапезою трижды і речет диякон:

Благослови, владико. Поп: *Благословенно царствіє Отця і Сина і Святого Духа*. Слідує мирна ектенія: *Миром Господу помолімся*.

(Ковалів П., Молитовник - Службник, стор. тексту 8 на обороті).

рем, якоже держить того. І священник творя знаменіє креста ко востоком глаголеть: *Благословен вход святих твоїх Господи, всегда і нині і присно і во віки віком, аминь.*

І аще убо єсть ту святитель в церкві стоя, приходить диякон с Євангелієм к нему, і цілуєть святитель святоє Євангеліє і знаменаєть главу дияконову десною рукою. Аще ли же ність святителя, цілуєть то поп ».

Подібно робить диякон і в монастирях, де присутній на відправі ігумен (Ісидорів Літургікон, стор. 127).

По малім вході є молитва трисвятого, пісня *Святий Боже* і по ній йде священник з дияконом на горне сідалище. Звідси священник виголошує: Мир всім, а хор співає прокімен, а опісля чтець читає Апостола. Кадження перед Євангелієм диякон зачинає аж під кінець читання Апостола. Виглядає, що диякон не кадив тут цілого храму, а тільки святу трапезу, святилище та священника.

« Кадить около святую трапезу таже олтар весь і священника. І по сем кадило отложив, приходить ко іерею і поклонь єму главу, держай орар трети персти глаголет: *Благослови, владико, євангелиста, імярек.* Священник же назнаменуя єго глаголеть: *Бог за молитви святого апостола євангелиста, імярек, дасть ти глагол єже благовістити силу многу.* І диякон рек: *Аминь*, і поклонися єму отходить і став пред святою трапезою і поклонься со благоговінієм, приємлеть святоє Євангеліє і ісходить святими дверми і отходить во уреченное місто і станеть тамо, предходящим яві яко обоім свічником ».

Замітне те, що на читання Євангелії священник стояв за святою трапезою, на горному сідалищі так, як це нині осталоє ще в архиерейських службах. Звідтам священник виголошував слова: « *Премудрость прости, услышм святого Євангелія* ». Якщо був другий диякон, то він виголошував ці слова. По закінченні читання Євангелії диякон віддавав книгу священникові в царських дверях та й співав сугубу ектенію: *Рцїм всі*. По ектенії сугубій слїдувала ектенія за оглашених та відпуст оглашених словам: *Єлико оглашенніи, изийдите*.

Сугуба ектенія в Ісидоровім Літургіконі має наступні прошення:

« Рцїм всі от всея душа і от всего помишленія.

Господи вседержителю.

Помилуй нас Боже по велицїй милостї ».

Після цих трьох прошень йде молитва, звана приліжного моління. А по молитві слїдує дальший текст прошень за патріярхів, князя, архиєпископа.

« І аще будет монастир прилагаєт і се: *Єще молимся о рабі божїї отцї нашем ігуменї, імярек, і всей єже о Христї братїї нашей.*

Єще молимся і о всіх служащих і послуживших во святїй обителї сей.

Аще же єсть кромѣ монастыря не глаголет тая, но глаголет се: *Єще молимся о труждающихся, поющих, предстоящих людей і чающих от тебе богатия милости.*

Єще молимся за всю братію і за вся християни.

Іерей же возглашает: *Яко милостив і чоловіколюбець* ».¹¹

Замітне є те, що при слові християни так в Ісидоровім Літургіконі як і в інших списках не завжди стоїть слово « православні ». До речі цей термін саме почав входити в наші книги у XV столітті. Старші списки його не мають, а говориться в них просто: *всіх вас християн* або *і за вся християни*.

Єктенія оглашених має ті самі прошення, що й нині. Закликаючи оглашених, щоби опустили храм, диякон кличе: *Єлико оглашенії*. Цю зміну з елици на елико нерідко знаходимо так у старих списках як в інших літургійних текстах. Наприклад в тесті свячення піддиякона читаємо, що нововисвячений кличе: *Єлико вірнії*. В деяких книгах, в тому і в нашому Архиератиконі, що його списав о. А. Бачинський зі старших списків, маємо ще новіший твір а саме: *єлико вірний*, так, наче б нововисвячений піддиякон хотів це сказати сам про себе. На цю тему даємо достаточне вьяснення при обговоренні піддияконських свячень в нашій праці « Святительські чини в Київськїм Евхологоні XV століття »).

Поміж словами: *Єлико оглашенії, ізидіте* та херувимською піснею священник читає дві молитви вірних потиху, а диякон співає в той час єктенію. Прошення цієї єктенії звучать відмінно до теперішнього звичаю. Диякон, згідно з Ісидоровим списком, читає тут щераз мирну єктенію, поділивши її на дві частини. В часі першої молитви вірних диякон виголошує три початкові прошення мирної єктенії: *О свишнім*

¹¹ Сугуба єктенія має в Молитовнику - Служебнику XIV століття такий порядок:

Рцїм всі от всея души.

Господи вседержителю Боже отець наших.

Богатий милостію, благий щедротами, молимтися.

Не хотяй смерти грїшником, но ожидая обращенія в животі их, молимтися.

О предстоящих людех чающих яже от тебе богатия милости, молимтися.

Помилуй нас Боже по величій милості твоєй.

Поп молитву прилїжную, тай: Господи Боже наш прилїжную сію молитву прийми.

І єще молимся о благовірнім і богохранимім князі нашем, імярек, державі, побіді пребиванія.

І єще молимся о єпископі нашем.

Потім слїдують ще прошення за живих і за померших та молитва: *Боже духов і всякія плоти.*

(Ковалів П., Молитовник - Служебник, стор. тексту 13-14).

мирі. *О мирі всего міра. О святім храмі сем.* Потім каже: *Премудрость*, а священник співає голосно возглас першої молитви: *Яко подобаєть тобі всякая слава.*

Тоді диякон виголошує: *Паки і паки миром Господу помолімся.* І продовжує співати дальші прошення мирної ектенії: *О граді сем і всяком граді. О благорастворенії воздух. О плавающих, путешествующих, недугующих.*

І тут може ще продовжувати свої прошення, бо у списку так сказано: І сія глаголя зрить ко іерею і внегда познает єго скончавша молитву абіє глаголет: *Премудрость.*

Священник же возгласяет: *Яко да под державою твоєю всегда храними.*

По тім хор зачинає співати херувимську пісню.

ВЕЛИКИЙ ВХІД З ЧЕСНИМИ ДАРАМИ

« Херувимской же пісні півасмой, входить диякон во святій олтар, прием кадило с фимианом і пришед ко іереєви, приемлеть обичную кадильную молитву, кадить святую трапезу крестообразно около і олтар весь і священника, і по сем станеть от лівия єго страни, со всяким благоговінієм поживая совершенія молитвеннаго.

Той же совершені, ставше вкупі моляться херувимское, глаголюще к собі. Се глаголюще трижда, покланяються, отходять ко жертвеннику предходящу диякону с кадилом і покадить святая к собі моляся сице глаголет: *Боже очисти мя грішнаго і помилуй мя.* Глаголя ко священнику: *Возми, владыко ».*

Устав Богослужень виданий в Римі (на стор. 68) каже дияконові в часі кадженія читати потиху псалом 50, а по обкадженні має він стати праворуч священника. Потім говориться і про те, що відходячи до жертвенника, священник та диякон цілують святую трапезу і, якщо хочуть, також ручний хрест. Цих подробиць в Ісидоровім списку не знаходимо.

Пришовши до жертвенника, « священник взем воздух, возлагаєть на десное рамо дияконови, глаголя сице: *Возміте руки ваша во святая.* Таке святій дискос, еже єсть святое блюдо, взем поставляєть верху главы диякона, приемше і оному со страхом і со всяким блюденієм і кріпостію.

Сице же священнику приемшу святій потир єдин, тако творять великий вход, предходящу диякону держащу і кадило со святим блюдцем в єдином персті десния руки і правуходящу і ні мала ненакляняю-

псуся. Сим же предходять носяй свічники, і преходящим ім церков моляться оба о всіх, сице глаголюще: *Помянет Господь Бог всіх вас во царствії своєм, всегда, нині і присно і во віки, віком.*

Входящим ім во царськія двері глаголють ко собі: *Благословен, грядий во імя господне, Бог Господь явися нам* » (Исидорів Літургікон, стор. 133).

В нашому списку немає отже згадки про поіменне поминання ієрархії, світських властей, князя, воїнства, ктиторів і добродіїв храму, а так священник як і диякон моляться тільки загальною молитвою за всіх християн.

Тому що символіка великого входу має показати торжественний в'їзд Спасителя до Єрусалиму, то оба служителі, проходячи крізь царські двері, читають слова месіянського псалма: *Благословен, грядий во імя Господне*.¹²

Хоч Исидорів список подає тільки коротку форму поминання на великому вході, то в XV столітті відомі вже є деякі додатки. Священик та диякон, несучи святі дари, поминали присутніх в церкві достойників - єпископа, князя, тощо. Як був князь, то співали: « *Да помянет Господь Бог благородство твоє* ».

За святителя: « *Да помянет Господь Бог святительство твоє* ». А в монастирі: « *Да помянет Господь Бог смиреніє ваше і терніє ваше* ».

Заки проходив священник з дияконом царські двері, диякон читав: « *Возьміте врата, князи, ваша і внидет цар слави* », а священник: « *Благословен грядий во імя Господне* ».

З XV століття зачинаючи, деякі Служебники вже мають довшу молитву за власть, священників та вірних, але служачі читають її потиху: « *Помяни, Господи, обитель сію, іли град сей. Помяни, Господи, благочестивих князей наших і все воїнство. Помяни, Господи, єпископа нашего і всей священнической чин. Помяни, Господи, отца нашего ігумена і всіх єже о Христі братій наших* ».

Увійшовши до святилища, « поставляєть священник святий потир прежде на святой трапезі і по сем взимаєть святоє блюдо с глави диякону от страни стоящу і поставляєть і то такоже на святой трапезі по чину, святого потирия близь, глаголя і тропар сей: *Благообразний Іосиф со древа снем пречистое тіло твоє і плацаницю чистою обвив, вонями во гробі нові закрив положи, но воскрес во третій день, Спасе, даруя морові велію милость*.

Таже покровци убо отемлеть сам священник от святого блюда і святого потирия і полагаєть кромі. Воздух же приєм от рама дияконова і покадив того держащу диякону кадило і покриваєть ним святая. І по

¹² Петровський А., цит. твір, стор. 905-907.

сем прием сам священник кадило і кадить святая трижда, глаголя сице: *Ублажи, Господи, благоволенієм твоїм Сиона*, даже до конца псалму. Таже кадило отложше, стануть оба пред святою трапезою молящися, поклоняються три поклони страхом і благоговінієм, таже опустив священник фелонь свой і руки своя приложив крестообразно к персем і главу преклонь пред святою трапезою, глаголеть:

Благословіте, святїї. Диякон же главу преклонь ко ереови глаголет: *Дух Святий найдет на тя і сила вишняго осінить тя*. І паки сам ко ереови: *Помяни мя, владыко святой*. І священник: *Помянет тя Господь Бог во царствїи своем* ».

Текст цього діялогу зберігся до нині без змін в нашому Святительському Служебнику.¹³

По великому вході диякон робить поклін священникові і дістає від нього благословення та й виходить на амвон і співає ектенію: *Исполнім молитву нашу Господеві*. (Ісидорів Літургікон, стор. 135).

АНАФОРА АБО ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ

По возгласі диякона: *Возлюбім друг друга, да єдиноумислієм ісповіми*, « священник внутр стоя, творить поклони три, моля к собі і глаголя: *Возлюблю тя, Господи, кріпость моя, Господь утвержденіє моє і приближище моє избавитель мой* ».¹⁴

Зараз потім є цікава замітка про те, що замість цілувати дискос, чашу та край трапези, деякі цілують тільки саму трапезу: « Зді же ніції єдину точію святою трапезу цілують, довольно рекша се, якоже во святїй Софїї в великой церкві творимо єсть, ідіже і ми научихомся видівше ».

Але мимо підкреслення звичаю великой церкви святої Софїї царгородської і замітки, що другі повинні наслідувати її традицію, наш список подає інший спосіб цілування святих дарів.

¹³ Святительський Служебник, виданий о. А. Бачинським, стор. 29.

¹⁴ Молитва священника на слова: *Возлюбім друг друга*, в деяких списках є дещо довша, а саме: *Возлюблю тя, Господи, кріпосте моя, Господь утвержденіє моє і приближище моє і избавитель мой, Бог мой і помощник мой, уповаю на него*. А ще старший звичай був зачинати ці слова молитвою: *Господи Ісусе Христе, любви творче, даятелю благим, даждь нам рабом твоїм любити друг друга, яко ти возлюбил єси нас*. Цю молитву помістив о. А. Бачинський в нашому Архиратиконі вправді по словах: *Возлюблю тя Господи кріпости моя*, але все ж таки текст її зберігся в наших книгах і в наших святительських службах безперервно аж до нині.

Порівняй: Петровський А., цит. твір, стор. 909-910 та Святительський Служебник, виданий о. А. Бачинським, стор. 30.

« І тако цілуєть святая тако яко суть покровена, первіє верху святого блюда, таже верху святого потиря, конець святого трапези с предиди пред собою.

Цілуєть же і диякон орар свой тамо пред дверми святыми стоя і тако глаголеть: *Двері, двері мудростію, воньмім.*

Людіє: *Вірую во єдиного Бога.*

Потом же диякон: *Станім добрі, станім со страхом, воньмім, святоє возношеніє с миром приносити.*

Сему от диякона глаголему, священник взимаєть воздух от святых помалу воздвижай его глагола: *Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас.* І сего поціловав отлагаєть і возглашаєть сице: *Благодать Господа нашего Ісуса Христа* ».

З багатьох старших списків видно, що священник підносив воздух по закінченні символу віри, а піднісши його вгору, читав трисвяте: *Святий Боже.* Такий обряд знаходимо і в старших друкованих пам'ятках, перших копіях грецьким оригіналів. Подас його Книга літургій, видана в Парижі 1560 року, що має Літургію святого Якова, святого Василія та святого Івана Золотоустого. Цей обряд захованся в деяких українських виданнях, між іншим характеристичних своєю консервативністю щодо подавання текстів, аж до наших часів.¹⁶ Літургікон, виданий в Римі, не узгляднув цього партикулярного звичаю і це без ніякої шкоди для тексту. Згадуючи тут тільки один з багатьох прикладів, хочемо сказати, що деякі питоменності українського обряду, обряду київської митрополії, сягають в сиву історичну давнину, вони передусім остались в наших святительських службах, бо святителі перебирали звичай кождий від свого попередника і їх треба належно пошанувати, навіть тоді, коли заходить потреба деякої обрядової обнови.

По возгласі: *Станім добрі, станім со страхом,* диякон входить в святилище та стає по лівій руці священника, а не по правій, як це тепер приписує Літургікон. « Диякон же вшед і став от лівия страни священника, от святія трапези, поклоняєтьс трижда, таже согнуєть воздух і святія покровци і поставляєть ко єдиной страні. Священнику же рекшу: *Побідную тиснь,* взимаєть диякон звізду і отрив на ілітоні і поставляєть со воздухом таже приходить і стоїть на десной страні. І аще убо єсть рипіда, прием єю руками і стоїть омаховая тихо со всяким вниманієм і со страхом верху святых, яко не сісти мухам ілі іному которому такову. Аще же нисть рипіди, творить се с єдинім от покровцев, сте-

¹⁶ А. Петровський каже, що в списках з XIV століття знайшов він текст: *Святий Боже,* що його священник читає зараз по символі віри перед закликком диякона: *Станім добрі, станім со страхом.* Петровський А., цит. твір, стор. 908.

режуть же елика сила, да нікако притекнеться ко святому потирю і спорокнеть того (Ісидорів Літургікон, стор. 136-137).

Як хор закінчить співати пісню *Свят*, священник виголошує слова освячення. « Диякон же прикасається своєму оураеві, показує і он такожде с урарем ко святому блюду. Такожде і внегда священник глаголет: *Пийте от нея всі*, показує і диякон с оураерем такожде ко святому потирю. І егда возглаголює священник: *Твоя от твоїх*, і показують оба, священник рукою і диякон урарем ко святым ». Так отже по освяченні дияконові не приписано брати хрестообразно святих дарів в руки і творити ними хрест над ілітоном.

На цьому місці, як і можна сподіватись, приходить текст і питання епиклези, тобто молитви на призвання Святого Духа. За виїмком одного вислову, а саме « *совершати дари* », рубрики й текст так уложені, що немає різниці між текстом списка а текстом сучасного нашого Літургікона.¹⁶

« Єгдаже восхоцеть священник творити призиваніє Святого Духа і совершати дари, отлагаєть диякон, еже в руках імієть рипіду іли покровець і приходить ближася святителя і поклоняються оба трижда пред святою трапезою, молящася ко себї. Таже главу преклонь диякон мало і показуєть оураерем ко святому дискусу глаголеть: *Благослови, владико, святей хлїб*.

І священник, благословляєть верху хлїба, глаголеть тихим гласом: *І сотвори хлїб сей честное тіло Христа твоего*. І паки диякон: *Благослови владико святей потир*. І священник благословляєть верху святого потиря глаголеть: *А еже в чаши сей честную кров Христа твоего*. Диякон: *Амінь*. Таже паки диякон показуєть с оураерем своїм на святая і глаголеть: *Благослови, владико і обоа*. І священник благословляєть обоа і святое блюдо і святей потир глаголеть: *Преложси я Духом твоїм Святым*. Диякон: *Амінь*. І множає паки главу приклонь ко священнику глаголя: *Помяни мя, святей владико, грїшнаго*.

І помянет тя Господь Бог во царствї си, услышав от святителя приходить на немже місті первіє стоя баше, прием рипіду творить якоже і первіє » (Ісидорів Літургікон, стор. 138).

Устав Богослужень, виданий в Римі, має зовсім подібну рубрику. Він каже дияконові по молитві священника: *Єще приносим ти словесную сію службу* відложити рипіду або покровець та й зближитись до свя-

---

¹⁶ Молитовник - Службник каже, на стор. 24 на обороті, по молитві: *Єще приносим ти словесную службу*, зробити поклін, а відтак щойно проголошувати слова епиклези. По епиклезі відразу слїдує молитва: Якоже бити приемлющем во бодрость душі, во отпущеніє грїхов, во причастіє Святого Духа.

щеника. Диякон, нахиливши голову, каже: *Благослови, владико, святий хліб*. А заки відійде на попереднє місце своє, має схилити перед священником голову.

Як видно з цього, питання епikleзи для старих літургійних списків було ясне і нині католицькі видання можуть без ніяких змін передруковувати рукописні тескти з XV чи раніших століть. Натомість часи, ближчі до нас, завдають так богословам як літургістам чимало труднощів. Царгородський патріархат ще 1895 року видав Ієратикон з новими рубриками до слів освячення й епikleзи. Він каже священникові по епikleзі зробити три доземні поклони, щоби в той спосіб апробувати вчення Миколи Кавасіляса про епikleзу, вчення, чи радше блуд, бодай непрямо осуджений папою Пієм VII в Апостольському Бреве «*Adorabile Eucharistiae Sacramentum*» з 8 травня 1822. К. Нікольський є бодай більш поміркований в тому згляді, коли каже, що загальний звичай є робити один поклін. Так бодай було вже в митр. Могили, у його виданні з 1639 року. Цей доземний поклін практикують і нині московські-священники католики, але не по епikleзі, а зараз по словах: *Твоя от твоїх*. Зрештою на окрему увагу він властиво не заслуговує, бо щодо поклонів, то існують окремі правила. Доземних поклонів, згідно з найстаршою традицією, не робимо в пасхальному часі, тобто від Пасхи до Зіслання Святого Духа. Також в неділю, що в нашій літургії, є до деякої міри повторенням празника воскресення Христового, на молитвах не клякаємо, а послідовно не повинні робити доземного поклону. Пізніший звичай, підносити святі дари по освяченні, не має основи в старій традиції. В нашому списку не тільки про будь-яке піднесення чаші й дискаса з святими дарами немає мови, але навіть із тексту виразно виходить, що служителі тільки показували рукою на святі дари, не беручи їх до рук.¹⁷

Деякі українські видання, подібно як і грецькі та московські, мали перед словами: *І сотвори убо хліб сей*, ще й окремих тропар-молитву на призивання Святого Духа, а саме: *Господи, іже Пресвятого Твоєго Духа во третій час апостолом твоїм низпославий, того благий не отіми от нас, но обнови нас молящихтися*. Літургікон Петра Могили має цей тропар і два стихи до нього: *Сердце чисто созижди во мні, Боже*; та: *Не отвержи мене от лица твоего* (порівняй стор. 61 і 183), взяті в скобки.

Введення цього тропаря у літургійні книги є вислідом спору між греками та латинянами щодо слів освячення. Спір цей сягає XIV століття, в часи Миколи Кавасіляса з Солуня, а найстарша згадка тропаря:

¹⁷ Порівняй і грецький Літургікон, виданий в Парижі 1560 року, на стор. 97.

Господи, іже Пресвятого твого Духа не сягає далі як половини XVI століття. Наш список отже цього тропаря не має.

Грецькі видання Літургікона, зачинаючи від видання Дмитрія Дукаса, мають вже цей тропар і так завжди, аж до початку XIX століття, за винятком тих книг, що їх надрукували грецькі монахи-василіяни в Італії в роках 1600 та 1683. Так отже на італійську територію текст тропаря прийшов щойно з повним виданням літургійних книг в Римі 1738 року та з виданням Евхологіона Венедикта XIV, виданням, що ґрунтувалось на венеціанському виданні з 1727 року.

Грецькі літургісти були тої думки, що тропарі увійшли в текст Служби Божої неофіційною дорогою, а самовільним введенням видавців і були також тої думки, що їх треба усунути з тексту. Царгородський патріархат прийняв цю теорію за свою і хоч не відрікся вчення, що освячення наступає через епikleзу, то все ж тропар: *Господи іже Пресвятого твого Духа* - усунув з видання Архиратикона 1820 року, а відтак з інших видань.

Щодо слов'янських видань, то тропар бракує тільки у венеціанському виданні з 1554 року. Митр. Могила вже помістив у своєму Службнику цей тропар, за ним усі слов'янські видання, так православні, як і наші католицькі. Православні болгари усунули його щойно у виданні 1924 року. Службник митр. Андрея з 1929 року має тропар та дотичні стихи. Натомість у виданні Літургії святого Івана Золотоустого з 1930 року, у виданні отже апробованому цілою українською Ієрархією, тропар цей пропущено. Немає цього тропаря в теперішньому виданні римському і це добрий зворот до традиції XV століття на Україні.

Ясний погляд на справу мав Віссаріон, архископ нікейський, пізніший кардинал, коли на Фльорентійському Соборі від імені греків висловив правовірну науку про пересуществлення, покликуючись на виразне вчення святого Івана Золотоустого і на спільну віру впродовж довгих століть, що це слова Христові, повторені священником на Службі Божій, перемінюють хліб і вино в тіло і кров Христову.¹⁸ Що митр. Ісидор своїм авторитетом підтримав виступ Віссаріона, це видно з актів Фльорентійського Собору. Ісидорів Літургікон, пам'ятка цього часу, є також немаловажним документом для наведення в спорі щодо освячення чи пересуществлення.

На возглас священика: *Ізрядно о Пресвятій* « дякон приєм кадило с фимианом і благословеніє от ієрея приєм, кадить святий престол около крестообразно такожде і весь олтар і священника. Се же творя поми-

---

¹⁸ BRINKTRINE J., Das Oekumenische Konzil und die Orthodoxen, in Theologie und Glaube, 1959, Heft 4. Seite 243.

наєть в собі создателей храма іли обители, преставльшихся і іних еликих хоцет ». Священик читає тихо молитви. Хор співає: *Достойно єсть яко воістину* (Исидорів Літургікон, стор. 139).

« Єгда возгласить іерей: *І дай же нам єдиніми усти*, благословляєть дякона і отпускаєть єго. Диякон же приєм время і поклонився ісходить і став на обичному місті, по єже скончати іереєви: *І да будуть милости великого Бога*, починаєть диякон: *Вся святія помянуше* ». А священик тим часом читає молитву: *Тебі предлагаєм живот наш весь і надежду*. Молитва ця має завдання приготувити до прийняття святых, небесних і страшних тайн Тіла і Крови Христової.

ПРИЧАСТЯ БОЖЕСТВЕННИХ ХРИСТОВИХ ТАЙН

Ектенія: *Вся святія помянуше*, молитва: *Тебі предлагаєм живот наш весь*, а вкінці господня молитва: *Отче наш*, відспівана цілою церквою, приготавляють так служащих як і вірних до святого причастя божественних дарів Тіла й Крови Христової.

« Священику же возгласившу: *Щедротами єдинороднаго*, стоїть диякон к собі моляся і сматряя ко священику очима. Єгда познаєть оного молитву совершивша і начинающа кланятися, кланяєтьса і сам на немже місті стоїть, і єгда паки видить священика простеріна руки і прикасающася святому хлібу, возглашаєть диякон: *Вольмім*.

І священик возвишая святей хліб возглашаєть: *Святая святим*. Диякон же вшед, станет одесною священика. Священик же разділив святей хліб на четири части, поставляєть їх на святом блюдци крестообразно, глаголеть же і се внегда разділяєть: *Раздробляється і разділяється агнець божий і раздрабляємий і неразділяйся, іже всегда ядомий і нікогдаже снідаємий*. І диякон показуя со урарем ко святому потиреву глаголет: *Исполни, владико, святей потир*. І священик горнюю часть приєм творить с нею крест верху святого потиря, глаголя: *Исполненіє Святаго Духа*, і тако влагаєть часть во святей потир, диякон глаголет: *Амінь*. І тако приємлеть принесенний укропник і принес єго глаголет ко священику:

Благослови, владико, теплоту.

Священик убо благословляєть єго. Диякон же держить лівою рукою святей потир, десною же рукою вливаєть укропца во святей потир єлико довольно. Священик же глаголеть диякону вливаюцу: *Теплота Святаго Духа*. Диякон же: *Амінь* (Исидорів Літургікон, стор. 141).

Обряд теплоти належить до старших обрядів, бо знаходимо його сліди вже в VI-му столітті. Папа Венедикт XIV апробував його в сво-

ему Евхологоні. Цей обряд усунув з наших літургійних книг Замойський Синод. Літургікон римського видання наново помістив цей обряд, але в червоних дужках на знак, що треба його виконувати або залишати, залежно від волі ієрарха, якого область. Римський Літургікон подає формулу благословення теплоти: *Благословена теплота святих твоїх, всегда, нині і присно і во віки віков. Амінь.*¹⁹

Диякон сам, вливаючи крестообразно теплоту до святої чаші, каже: *Теплота віри ісполнь Духа Святаго. Амінь.* Ці слова в Исидоровім списку належали до священника. Також в старім тексті не було слів « *віри ісполнь* », що є вже додані в XVI столітті. « *Благословена теплота святих твоїх* » - означає ту живу віру і гарячу любов до Бога, що її мають святі та й з якою теплотою серця треба приступати до святого Причастя.²⁰ В Літургіконі Петра Могили сказано, що теплої води не вливається більше четвертої часті у відношення до освяченого в чаші вина (Літургікон П. Могили, 1639, стор 348).

Молиovníк - Служебник з XIV століття про теплоту не згадує. А обряд піднесення, роздроблення і вложення агнця до чаші та причастя сослужащих священників описує так: « Поп воздвизая хліб: *Святая святим. І диякон, приступль ко трапезі, речеть: Многа літа отче. Бог святую і честную молитву твою даруєть нам на многа літа честний отче. І он отвіщаєть: Купно со святыми, предлагаая: Познаста Господа ученика во преломленіі хліба, і нам, Господи, подаждь грішником познати в жизні вічній. І взем часть, полагаєть во потир. Диякон глаголеть: Ісполни, отче, чашу сію. Поп глаголеть: Смішеніє святаго тіла і честния крове Господа нашего Ісуса Христа. Ісполненіє Святаго Духа, всегда, і нині, і присно. Диякон: Амінь.*

Таже молитва: *Даждь нам, Господи Ісусе Христе Боже, святоє твоє тіло і честную кров не в суд ні во осужденіє, но во лготу души моеї і в жизнь вічну, ідіже живєши і царствуєши со Отцем і Святим Духом.*

Вірую, Господи, яко ти єси Ісус Христос Син Бога живаго, вземляя гріхи всего міра. Господи, помози мні грішному і прости ми всякое прегрєшеніє волноє і неволноє, і нині ».

Як більше священників сослужить, то « даєть тіло меншій старійшому, глаголя: *Тіло Господа нашего Ісуса Христа дається рабу божію, імярек, во отпуценіє гріхов і во жизнь вічну.*

---

¹⁹ Літургікон митрополита Петра Могили подає (на стор. 81) таку формулу благословення теплоти: « *Благословенна теплота святих твоїх, Господи, всегда, нині і присно, і во віки віков* ».

²⁰ Никольский К., Пособіє Устава Богослуженія православної церкви, С. - Петербург, 1907, стор. 443.

А старійший меншому дасть, тоже глаголя. І потом цілюються, глаголеть старійший: *Мир о Христі*, і менший: *Ієрейству твоєму*.

Клада тіло в уста: *Се прикасається угля жаряй во устанах моїх і отемлеть вся гріхи моя і беззаконія моя очищаєть*. І потом причастяться, старій всім подаєть тіло, а меншій всім подаєть кров, глаголя: *Кров Господа нашего Ісуса Христа дається рабу божію, імярек, во оставленіє гріхов і во жизнь вічную* ».

(Ковалів П., Молитовник - Служебник, стор. тексту 30-32).

Сповнивши обряд святої теплоти, диякон виконує ближче приготування до прийняття святого Причастя та опоясуєтья хрестообразно орарем. Римський Устав Бьогослужень (стор. 77) каже дияконові опоясатися орарем в часі молитви священика: *Воньми Господи Ісусе Христе Боже наш*, якщо цього він не зробив в часі співу: *Отче наш*.

« Диякон же опоясуєтья крестообразно оуарем своїм і стоїть мало даліє. Священник же сотвор мал поклон ко диякону і прощенія іспросив, приемлеть часть святого хліба і разділив тую на двос і єдину убо часть прием сам десния руки трети персти і вкладаєть в длань свою і тако держить во длані своїй. Другую же часть приемлеть со трими персти тояже десния руки глаголеть тихо: *Дияконе, приступи*.

Диякон же приступив сотворить поклон єдин не до землі, со всяким благоговінієм, прося прощенія і тако приходить, ієрей же подавая ему часть, юже трими персти держить, глаголеть: *Чесное і пресвятое тіло Господа і Бога і Спаса нашего Ісуса Христа подається, імярек, диякону во оставленіє гріхов єго і в живот вічний*.

І диякон, поцілував руку подавшую ему і прием поданную ему часть, отходить ко єдиной страні святія трапези со зади і поклонь главу долі, молиться і глаголеть сице:

Вірую Господи і ісповідую, яко ти єси Христос Син Бога живаго, сшедий с небеси і воплощься от Духа Святого во єже спасти грішния, от нихже первый єсьм аз.

І паки і се: *Вечері твоєй тайній днесь, Сине Божий, причасника мя покажи, не імам бо тайни твоя врагом твоїм повідати, ні лобзанія ти дам яко Юда, но яко разбойник ісповідую тя, помяни мя, Господи, єгда прийдеши во царствіи си*.

Вконець: *Да не в суд іли во осужденіє будеть ми причастіє святых твоїх тайн, Господи, но во ісцїленіє души і тілу*.

І тако причащаєтья єже в руці держимою частію со страхом і всяким благоговіінством.

І священник же держай і сам юже приять святую часть, приклонив главу пред святою трапезою і моляся глаголя таже яже і диякон, таже

причащається частию в руці держимою со всяцім благоговінієм і соблюденієм.

Таже став, отираєть длань свою на ілітоні, такожде же і диякон, яко да не нікако мал бисер останеть на длані комуждо от них і погрішеніє страшно будеть.

Таже став священник і приємлеть рукама обіма со святым покровом святей потир причащається трижда от него. По сем устні свої і святого потира такожде іже рукама держимим покровцем отираєть і во устну святей потир поцілував, призиваєть абіє диякона глаголя: *Дияконе, прийди*. І пришед і поклонився ему і прощеніє от него прием, прикасається і сам іереом держимаго святого потира вкупі с покровцем і причащається і сам трижда, сице глаголющу священнику: *Імярек, диякон причащається честної і святої крови Господа Бога і Спаса нашего Ісуса Христа во оставленіє гріхов єго і в живот вічний*. Таже отрив іже рукама держимим покровцем свої убо устні і святого потира і тако цілуєть святей потир і священника десною ланиту.

Втом же глаголеть іерей убо: *Христос посреди нас*. Диякон же: *І єсть і будеть* (Ісидорів Літургікон, стор. 142-144).

Щодо молитов священника та диякона перед святым Причастям, то вони в дечому різняться між собою у різних виданнях книг. Ісидорів список подає молитву: *Вірую Господи і ісповідую*, але в скороченім виді. Далі йде тропар: *Вечери твоєя тайнця*, що його співається на Літургії святого Василя Великого у страсний четвер. Вкінці коротка молитва: *Да не в суд ілі во осужденіє*. В тексті отже немає молитви праведного розбійника: *Помли мя, Господи, єгда прийдеши во царствіи твоєм*, ані митареві молитви: *Боже, милостив буди мені грішному*.

По Причастю божественної Крови « диякон приємлеть рукама святоє блюдо і глаголемий фуник, всипуєть вся яже во святом блюді во святей потир со страхом, і со всяким блюденієм, яко да не како ни єдино малейших что отпадеть ілі останеть і погибнеть небреженієм.

Сему же твориму священник глаголеть молитву благодарственную таже прием святую лавиду і вложив во святей потир і покрив єго со єдиним покровцем і диякон приємлеть і обрацся ко западом і показуєть ко внішним сущим во церкві і глаголеть: *Со страхом божіім і вірою приступіте*.

Священник же аще убо суть ніціи хотящеї причаститися, приємлеть от дияконських рук святей потир і причащаєть їх. І тако благословив люди глаголеть: *Спаси Боже люди своя і благослови достояніє твоє*, і тако обрацається ко святому престолу.

Аще ли же ність кого причащающихся, благословляєть люди тоже глаголя, держашу диякону святей потир (Ісидорів Літургікон, стор. 145).

З поданих в списку пояснень про святе Причастя вірних видно наглядно, що всі причащалися під двома видами з однієї чаші і що святе Причастя священик уділяв ложочкою. Немає виразної згадки чи і які молитви читав священик з вірними перед самим святим Причастям та можна догадуватись, що бодай ті самі молитви, які список подає для служителів. По закінченні святого Причастя священик благословить народ та співає: *Спаси Боже люди своя.*

Наш список вказує, що благословення могло відбутись двома способами: чашою або рукою. Священик благословить чашою, якщо були вірні до святого Причастя. Якщо не було вірних до святого Причастя, то священик благословяв рукою, а диякон тримав чашу і відтак ставив її на престолі. Благословити народ чашою - це грецький звичай. У слов'ян прийнявся другий звичай, а саме благословити рукою і тому деякі архиєратикони приписують святителю благословити по святім Причастю народ світильниками, тобто трикірієм та дикірієм.²¹

БЛАГОДАРЕННЯ І ВІДПУСТ

По святім Причастю, « святому же потиреві положену бившу на святом престолі, прием ієрей уготовленое кадило і благословив фиміян покажаєть трожда святая і глаголеть тихо: Вознесися на небеса Боже і по всей землі слава твоя. Таже кадило убо даєть в десную руку диякону, возлагаєть же і священний дискос на главу его, імуца звізду накриту с покровцем.

Сам же священник прием своіма рукама святей потир і глаголеть тихим гласом к собі: *Благословен Бог наш, возглашаєть во услипаніє: Всегда і нині і присно і во віки віком.*

І півцем поющим: *Да ісполнятьсѧ уста наша,* і тако относятся ко жертвеннику святая, предходящу диякону, і тако поставляють їх.

І диякону покадившу святая і кадило во святом місті положившу ісходить і станет пред святыми дверми на обичном місті, глаголеть: *Прості приємши божетсвенних святых пречистих безсмертних небесних животворящих тайн благодарім Господа. Заступи спаси. День весь совершен* » (Ісидорів Літургікон, стор. 146).

Зрозуміло, що по перенесенні чаші й дискоса на жертвенник предположення, диякон, заки вийшов на амвон, для співання ектенії, « розрішував » свій орар. Священик повинен був зложити ілітон, а на

---

²¹ Булгаков С. В., Настольная книга для священно-церковно-служителей, Харьков 1900, стор. 852.

слова возгласу: *Яко єси освяченіє наше*, мав зробити хрест святою Євангелією. Та про це в списку нема згадки.

По вогласі: *Яко ти єси освяченіє наше*, виходить священник на т. зв. заамвонну молитву. Диякон кличе: *Со миром ізидім*.

« Священнику же ізшедшу і ставшу на обичном місті, диякон глаголетъ: *Господу помолімся*. Священник, заамвонную молитву. Сей же глаголемій стоїть диякон пред святыми дверми с єдиной страни, держай оурау свой трети персти десния руки і главу преклонъ даже до скончанія молитви.

Єй же скончавшися, возвращається диякон ко жертovníку, послідує і священнику і тамо посліднюю молитву ізрекшу і время приємшу диякону і поклонившуся, потребляєть святая со всяцїм блюденієм і вниманієм.

Внегда же потребить святая, помиваєть трожда святей потир с вином і водою і іспиваєть. Послїди же отираєть губою уставленною на се всяку мокроту, яко не оставити ни єдиной же мокроті » (Исидорів Літургікон, стор. 147).

Старі списки знають бодай сорок різних заамвонних молитов, на різні празники цілого року. Переглядаючи їх, можна ствердити так різноманїтність тексту як і глибину богословських думок. Колись вони читались назміну, відповідно до празника. Поміщення їх в літургієних книгах і нині мало б своє значення, передусім у монастирських обителях, а вслїд за тим і у парохїяльних церквах.²²

На заамвонній молитві вриваються деякі старі списки і тому дехто вважає її також за останнє благословення для народу. Слїд про те остався в наших архиєрейських службах. Заамвонну молитву читає в нас найстарший сослужачий архиєреєві священник. Але на слова: *Спаси Боже люди твоя і благослови достояніє твоє*, він зупиняється і сам архиєрей виголошує ці слова та благословить народ хрестом.

По заамвонній молитві хор співає: *Буди імя Господне благословенно от нинї і до віка*. І читається 33 псалом: *Благословлю Господа на всякое время*.

---

²² Молитовник - Служебник з XIV столїття подає, на стор. 90-108, 14-ть заамвонних молитов. Крім цього в тексті Літургії є подана звичайна заамвонна молитва: *Благословляй благословляция тя, Господи*.

Ці заамвонні молитви призначені на більші празники року, а саме: на Рїздво Христове, на Богоявлення Господне, на Стрїтення Господне, на Благовїщення Пресвятої Богородиці, на Квітну Недїлю, на Воскресення Господне, на Томину Недїлю, на Преполовлення празника Пятедесятниці, на Вознесення Господне, на Недїлю Пятедесятниці, на Преображення Господне, на Успення Богородиці, на Рождество Богородиці, на Воздвиження Чесного Хреста.

« Священник же ісходить і раздаєть дору глаголющим людем: *Благословлю Господа на всяко время. Сему же скончавшуся, возглашаєть священник: Благословеніє Господне на вас всегда і нині і присно і во віки віком.*

І се глаголя благословляєть вкупі і люди і по сему стиху паки се: *Молитвами пречистия ти Матери і всіх святих твоїх Господи Ісусе Христе Боже наш помилуй нас, аминь.* І отпуст. І тако отходить ко жертovníку ».

Про роздачу антидора знаходимо згадку так у старих рукописних списках як і в друкованих виданнях. Антидор, просфора, з якої був вирізаний агнець для освячення на Службі Божій, на думку Симеона Солунського, має бути роздана тим вірним, що не приступали до святого Причастя. А в Літургіконах про антидор читаємо: Роздається антидор на благословення й очищення душі, освячен бо є і треба його приймати натще. А як хто хоч би й мало чого вкусив або випив, то нехай не приймає антидора. Антидор треба спожити в церкві. Не можна його давати невірним або тим, що обложені епітимією. В давнину всі вірні приступали на Службі Божій до святого Причастя, а як були такі, що не могли з якої причини приступити й прийняти божественних тайн, то підходили по антидор і діставали також до пиття велику агіясму, тобто свячену йорданську воду, на освячення й очищення душі.²³

В часі роздавання антидора диякон « потребуєть святая », тобто споживає решти святых тайн та чистить чашу вином і водою.

« Диякону потребуєть святая і священника сосуди сложившу і покрившу, умиваєть руки і устні свої такожде на обичном місті, ідіже створено єсть умиватися, глаголя ко себї і се: *Нині отпуцаєши раба твоего владыко, і Трисвятоє, Пресвятая Троице, Отче наш, тропар днєві і Богородици, Господи помилуй, трижда, Слава і нині, Чеснійшую херувим.*²⁴

Тожде же глаголеть і священник умиваяся по томуже указанному і по сем отпуст творить. Сияже глаголющу комуждо їх, совлачатся с одежд своїх, таже каяжди поклонься і помолився в себї і благодарив Бога, ісходить іс церкви » (Ісидорів Літургікон, стор. 148).

Нині остання сторінка тексту Літургії є, так сказати б, більш торжественна. По словах: *Благословеніє Господне на вас*, священник виголошує: *Слава тебї, Христе Боже, упованіє наше, слава тебї.* Люди співають: *Слава і нині, Господи, помилуй, тричі, а вкінці: Благослови.* Священик читає відпуст, на якому згадується празник, святий Іван

²³ Никольский К., цит. твір, стор. 364 і 453.

²⁴ Порівняй: HANSSSENS I. M., S. J., Institutiones Liturgicae, De ritibus orientalibus, Tomus II, Romae 1932, p. 528.

Золотоустий, храмовий святий та святий дня, все залежно від празника та дня, в якому правиться Божественна Літургія.

В часі розбирання з священних ризів, священник крім: *Нині отпу-щаєши, Святий Боже, Пресвятая Тройце аж до Отче наш*, читає тропар і кондак святому Іванові Золотоустому та богородичен: *Заступнице християн*. Вкінці читає про себе молитви по святім Причастю і поблагодаривши Богу виходить з церкви.

Приклад молитви благодарення по Службу Божій, в часі роздягання з священних одеж, подає Молитовник - Служебник з XIV століття, на 34 стор. на обороті:

« Господи Боже наш, прийми умаленную нашу молитву, яко раби суще недостойні, еже ти должни сотворити і сотворихом, аще сотворихом недостойні, за немощі наша і за умноженіє гріхов наших, ніктоже бо достоїн єсть по ліпоті хвалити тя, ти бо еси єдин без гріха і тобі славу возсилаєм, Отцю і Сину і Святому Духу, і нині, і присно, і во віки, віков, аминь ».

ОСОБЛИВОСТІ ЛІТУРГІЇ СЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО

Римський Літургікон, подібно як інші нові видання Служебників, на початку, перед текстом Літургії святого Василія Великого, подає таку замітку:

Віждь, яко сія божественная літургія Великаго Василія не всегда посться, но во время учиненноє: сирічь в неділях великія четиридесятници, кромі неділі вайї, і во святий великій четверок і во великую субботу, і в навечеріє Рождества Христова, і Богоявленія, єгда ність субботи іли неділі в навечеріє, і в день празника святаго Василія.

*Сказаніє же і устав сего священнодійствія, тожде єсть, еже і святаго Іоанна Златоустаго.*²⁵

Цієї замітки вправді не подас Ісидорів Служебник, але вона самозрозуміла. Назва Літургії в Ісидоровім Служебнику коротка: *Божественная Служба іже во святых Отца нашего Василія Великаго.*²⁶

В Молитовнику-Служебнику XIV ст. назва ще коротша, а саме: *Служба святаго Василія.*²⁷ В пізніших виданнях книг ця назва дещо довша. Служебник Петра Могилы з 1629 року подає на сторінці 115 таку назву: *Божественная Літургія іже во святых Отца нашего Василія Великаго, Архієпископа Кесерія Каппадокійскія.* Могиллянський Служебник має

²⁵ Римський Служебник, стор. 312-313.

²⁶ Ісидорів Літургікон, стор. 40.

²⁷ Молитовник-Служебник XIV ст., стор. 52.

крім цього й Устав Божественної Літургії святого Василя Великого про те, коли служити згадану літургію та як відправляти її разом з вечірнею, тощо.

Текст Василієвої Літургії в Служебнику Ісидора зачинається молитвою прощення, що її читав святий та священник на закінчення проскомидії: *Боже, Боже наш, іже небесний хліб пищу всему міру Господа нашего і Бога Ісуса Христа послав Спаса і Избавителя і Благодателя.*

*Посем дякон став пред церковними дверми святыми возглаголає: Благослови владыко. Священник же: Благословенно царство.*²⁸

Подібний початок має також текст служби в Молитовнику-Служебнику XIV століття, але там перед молитвою прощення є ще друга, цікава, молитва над кадилом:

*Господи Боже нам приїмий Авеливи дари, Ноєви і Аронови, Самоїлови і Захарійни і всіх святих твоїх, тако і от рук нас грішних приїми кадило се в волю благоуханія і во отданіє гріхов наших і всім людем, яко благословися і прославися.*²⁹

Також молитва прощення має дещо змінену форму, а саме: *Господи Ісусе Христе хлібе животний, преложивийся за мірський живот, винограде істинний, призри на дари сія і приїми я в небесний твой олтар, в волю благоуханія, помяни чоловіколюбче принесия і за няже принесоша і ни неосуужени сохрани, яко святися і прославися пречесное і велелітно імя.*³⁰

Зараз же по тексті молитви слідує важна замітка, що *начаток літургії до вихода писано все в Іванові службі, а си молитва трисвятому тай.* Ця замітка звертає увагу, що вже молитва трисвятого і далші молитви є відмінні від тих, що на Службі святого Івана Золотоустого. Пізніші списки і наш Ісидорів Служебник подає весь текст Літургії, зачинаючи від *Благословено царство*, хоч різниці в тексті молитов зачинаються щойно в молитві за оглашених.

Молитва трисвятого в Молитовнику-Служебнику XIV століття дуже відмінна від загально знаної молитви:

Святе святих Боже наш, єдин свят во святих почиваяй, свят еси, яко превишнею славою себе стяжав, свят еси Боже, іже словом все сотворивий, образній животи непрестанним гласом славять: свят еси Боже, іже множеством святих Ангел і Архангел невидимо трепещущих, спокланяєм і словословим, свят еси Боже, іже многоочитими херувими немолчним гласом і неуситающим видя оком і прикланяя ухо свое, святей Боже іже на шестокрилатих серафиміх паиущими крили побідную піснь поючим:

²⁸ Ісидорів Літургікон, стор. 40.

²⁹ Молитовник-Служебник XIV ст., стор. 52.

³⁰ Молитовник-Служебник XIV ст., стор. 52 на об.

свят, свят, свят Господь саваот приємляй, свят еси Боже наш, ємуже начала і власти і господства на небеси поклоняються і на землі чоловіци хвалять і поють. Ти чоловіколюбче прийми от уст нас грішних тресвятую піснь, приносимую от нас і от всіх людей твоїх і посли нам богатия милости і щедроти твоя, молитвами святія Богородица Приснодіви Марія і всіх святих угодивших тебе от віка.

Возглас: Яко свят еси Боже наш.

Лоди: Тресвятое.³¹

Після цього оба наші списки скорочують текст, зі зрозумілих причин, бо прокімен, апостол, аллилуя, євангеліє, як змінні частини святої Літургії, містяться в інших книгах. Слідує отже ектенія сугуба: *Рцім всі от всея душа, молитва приліжного моленія та возглас: Яко милостив і чоловіколюбче Бог еси і тобі славу возсилаєм.³²*

Після звичайної ектенії та молитви за оглащених Петро Могила подає у своїм Служебнику ще окрему ектенію та молитву *ко святому просвіщенію*, з заміткою, що цю ектенію треба співати від *среди средопостниа неділя до среди великіа неділя*, подібно як це є на службі Пржеосвященних Дарів.³³

Цієї вставки немає в наших списках. Тільки Молитовник-Служебник XIV ст. каже дяконові в часі другої молитви вірних співати більше прошень ектенії, а саме:

Паки і паки миром Господу помолімся.

О свшинім мирі.

О мирі всего міра.

О святім храмі сем.

О ізбавитися нам от всякіа скорби.

Заступи, спаси, помолуй і сохрани нас.

В обох списках згадується тільки про пісню *Іже херувими*, а немає ані якої згадки ані тимбільше тексту двох інших пісень, що їх співається у великий четвер та у велику суботу, тобто: *Вечери твоєя тайниа днесь, Сине Божий*, пісні питомої для великого четверга та *Да молчить всяка плоть чоловіча*, що співається у велику суботу.³⁴

В часі ектенії Ісполнім читає священник молитву, що її називає Ісидорів список: *молитва приносна, по єже на святой трапезі даром положеним.*

По словах *Благодарім Господа*, коли люди співають *Достойно і пра-*

³¹ Молитовник-Служебник XIV ст., стор. 53 і далі.

³² Ісидорів Літургікон, стор. 47.

³³ Служебник П. Могили, стор. 140.

³⁴ Римський Літургікон, стор. 341.

ведно єсть, священник читає довгу молитву анафорну: *Сий Владико Господи Боже вседержителю поклоняємий достойно яко воістину*. В часі співу *Свят, священник приклонься, молисья*:

Со сими блаженними силами владико чоловіколюбче і ми грішніи зовем і глаголем, свят єси яко воістину і пресвят, а молитву закінчує проголошенням слів освячення:

Дасть святым своїм учеником і апостолом рек: прийміте ядите, се ми єсть Тіло, єже за ви лопимое во оставленіє гріхов.

Священник втай:

Подобні і чашу от плода лознаго прієм, наліяв, благодарив, благословив, освятив. Возглашеніє:

Дасть святым своїм учеником і апостолом рек: Пийте от нея всі, се єсть кров моя новаго завіта, яже за ви і за многіи ізливаемая во оставленіє гріхом.

Священник приклонься молисья:

Се творіте во моє воспоминаніє, єлижди бо аще ясте хліб сей і чашу сію пієте, мою смерть возвіцаіте, моє воскресеніє проповідайте.

І возглас: Твоя от твоіх тебї приносяще о всіх і за вся. Священник молисья:

Сего раду Владико пресвятій і ми грішніи і недостойніи раби твої сподобльшійся служити святому твоєму жертвеннику не ради правд наших, не бо сотворихом что благо на землі, но ради милостей твоіх і щедрот твоіх іхже ізліял єси богатно на ни, надіющєся приближаємся святому ти жертвеннику і предложже тожде образная святого тіла і крове Христа твоєго, тебе просим і тебї молимся святе святих благоволенієм твоєя благодсти прийти Духу твоєму Святому на ни і на предлежащия дари сія і благословити їх і освятити і показати:

І став, знаменаєт трижди глаголя святія дари,

Хліб убо сі самое честное тіло Господа і Бога і Спаса нашего Ісуса Христа.

Диякон: Амінь.

Чаша же сії, сама честная кров Господа і Бога і Спаса нашего Ісуса Христа.

Диякон: Амінь.

Священник: Изліянная за мірскій живот.

Диякон: Амінь.³⁵

Повицій текст епikleзи, молитви до Святого Духа, той самий і в Молитовнику-Служебнику XIV ст. та в сучасному нам Літургіконі. Однак оба старі списки не мають вставки, слів диякона: *Благослови,*

³⁵ Исидорів Літургікон, стор. 65 і далі.

Владико, святий хліб. Благослови, Владико, святую чашу - як це є в сучасних виданнях Службеника.

Ще цікавіший текст молитви освячення та епikleзи подає нам Київський Евхологіон XV ст. на 160 листі на обороті. Остання частина анафорної молитви та слова освячення там звучать наступно:

В ноц в нюже предаше себе о мірском животу, прієм хліб на святих своїх і пречистих руках і показав тобі Богу і Отцу, благодарив, благословив, освятив, преломль: Возглас: Дасть святим своїм учеником і апостолом рекь: Прийміте ядите се єсть Тіло моє, єже за ви ломимое, во оставленіє гріхов.

Священник втай: Подобні і чашу от плода лознаго прієм, наліяв, благодарив, благословив, освятив.

Возглас: Дасть святим своїм учеником і апостолом рекь: Пийте от нея всі, се єсть Кров моя новаго завіта, яже за ви і за многи ізливаемая во оставленіє гріхом.

Священник приклонься молиться:

Се творіте во моє воспоминаніє, єлижди бо аще ясте хліб сей і чашю сію пієте, мою смерть возвіщасте, моє воскресеніє проповідаете. Поминающе убо Влацико і ми спасенія єго страданія, животворивий крест, тридневное погребеніє, єже із мертвих воскресеніє, єже на небеса возшествіє, єже одесную тебе Бога і Отца сиданія і славнаго, страшнаго єго пришествія.

Возглас: Твоя от твоїх тобі приносим о всіх і за вся.

Священник приклонься молиться трижди глаголя:

Хліб убо сей самое честное Тіло Господа і Бога і Спаса нашего Ісуса Христа.

Диякон: Амінь.

Священник: Чаша сія самая честная кров Господа і Бога і Спаса нашего Ісуса Христа.

Диякон: Амінь.

Ієрей: Изліянная за мірскій живот.

Диякон: Амінь.

Так отже в тексті не має молитви на призивання Святого Духа: *Сего ради, Владико пресвятий, і ми грішні і недостойні раби твої... Тебі молимся і Тебе призиваєм: святе святих, благоволенієм твоєя благодисти, прийти Духу твоєму святому на ни і на предлежащия дари сія і благословити я і освятити і показати.*

Також немає в списку слів диякона: *Благослови, владико, святий Хліб та Благослови владико святую чашу.*

В Київському Евхологіоні XV ст. молитва по освяченні закінчується возгласом *Твоя от твоїх*, а цей возглас має далі тихе продовження:

Хліб убо сей та Чаша сія, без згадки про будьякі поклони священика, а тільки сказано, що священик приклонься молитися.

Продовжується далі текст молитви канона: *Нас же всіх от єдиного хліба і чаші причащаюущихся совокупи друг ко другу во єдиного Духа Святаго причастіє.*

В часі тихих молитов священика диякон згадує імена померших та живих. Після возгласу: *І да будуть милости великого Бога* слідує ектенія: *Вся святія помянуше.* Старі списки не кажуть також нічого, яку пісню співає хор після возгласу священика: *Ізрядно о пресвятій пречистій преблагословенній владичиці нашій Богородиці і приснодіві Марії.* Ісидорів список каже в цім місці дияконові поминати умерших.

Текст Служби в дальшому нічим не різниться від нинішнього тексту. В Ісидоровім Служебнику він кінчиться на молитві *внегда потребити святая: Ісполнися і совершися єлико по нашей сили Христе Боже наш твоего смотренія тайнство.*³⁶

Тільки Молитовник-Служебник XIV ст. має відмінний текст заамвонної молитви:

*Владико Господи Ісусе Христе Спасе наш, сподобивий ни своєю слави обециником бити причащенієм святих твоїх і животворящих тайн їхже ради смерти твоея і воскресенія образ творити предал єси нам, тих ради і нас во святині твоеї сохрани, поминаюущим твоєю благодать воістину і тебе живуущему за ни умершему і воставиу і служивишему с нами, і божественним твоїм тайнам послужившим ради благо устрой і многодержовеніє на страшнім твоєм судищі. Мир мірови твоему даруй і церквам твоїм і священиком і благовірному князю нашему | імярек | воєм і всім людем твоїм. Ти бо єси істинний Бог наш і живот вічний, тебі славу возсилаєм Отцу.*³⁷

³⁶ Ісидорів Літургікон, стор. 82.

³⁷ Молитовник-Служебник XIV ст. стор. 75 на об. і далі.

СЛУЖБА НАПЕРЕДОСВЯЧЕНИХ ДАРІВ

Служба Непередосвячених Дарів відправляється у великий піст, а саме в середу і п'ятницю цілого посту та у три перші дні великого, страсного, тижня: понеділок, второк та в середу. В давнину, по деяких монастирях, був звичай правити її не тільки кожної середи й п'ятниці, але кожного дня, упродовж цілої чотиродесятниці, за виїмком субот та неділь, коли посту немає.³⁸

В Ісидоровім Служебнику вона має назву: *Божественная Служба Прежесвященних*.³⁹

Іншу назву подає Молитовник-Служебник XIV століття, коли називає її: *Служба святого поста, в середу сиропустня неділи вечер, на літургії по стихирах винидет поп с кадилниц і глаголет молитву: Вечер, заутра і полудне. І речет диякон: Світ тихий святія слави. Люди: Безсмертнаго Отца. Посем прокімен вечерний, таже парамію, таже пініє глас 6-ий: Да уповаєт Израїль на Господа от нині. Стих: Господи не вознесєся сердцем. І порядку літургія посна. Також в пяток тоя неділи. В понеділок первия неділи поста, вечер, по стихирах внидет поп і диякон с кадилницею і глаголют молитву: Вечер, заутра і полудне. І речет диякон: Світ тихий святія слави. Люди: Безсмертнаго Отца. Посем прокімен іже і в парамії. Потом чтеніє от Битія. І потом винидет поп с кадиллом і со світилом і речет: Світ Христов просвіщаєт вся ни. Премудрость. Таже чтеніє от Приточ. І потом пініє: Да ся ісправит молитва. Стих: Господи возвах.*

Потом диякон: Рцім всі от всея душа.

Госполи вседепжителю.

Богатий милостію. Не хотяй смерти.

О предстоящих.

Помилуй нас Боже.

Потом молитву тай: Господи Боже наш приліжнующи си.

Диякон: Єще молимся о благовірном князі нашім (імярек).

Єще молимся о єпископі нашім.

І єще молимся за раби Божія.

І єще молимся за всю братію.

---

³⁸ Никольский К., цит. т., стор. 458.

³⁹ Ісидорів Літургікон, стор. 88.

*Поп: Яко милостив і чоловіколюбець.*⁴⁰

Зі старих назв, відомих в київській митрополії, варто згадати ще назву Київського Евхологіона XV століття, що зберігається у Ватиканській Бібліотеці під іменем: Евхольогіум слявонікум, Ч. XV. В цім списку Служба Напередосвячених Дарів називається: Божественна Служба святого Василя. Здається, що авторство святого Василя подає ще тільки один відомий грецький кодекс, а саме Оттобонський ч. 344. Вчений літургіст Дмитрієвський переглянув, як каже, понад 50 різних списків Служби Напередосвячених Дарів, але між ними не знайшов списка, в якому авторство приписується святому Василієві.

Відносно авторства цієї Служби, то треба передусім мати на увазі, що старші списки є звичайно анонімні. Деякі однак списки, а вслід за ними й друковані видання, так католицькі як некатолицькі, подають як автора Служби святого Григорія Двоєслова (Діялога), Папи Римського.

Найстаршу згадку про Службу Напередосвячених Дарів знаходимо в 52 каноні Трулліанського Собору, з 692 року, де говориться тільки про Службу без згадки імени будь-якого автора.

Першу згадку про автора для Служби Напередосвячених Дарів подає св. Никифор, царгородський патріарх (806-815) чи може радше ті канони, що їх приписують патріархові Никифорові і які видав кардинал Пітра. Ці канони подають між іншим також приписи відносно відправи Божественної Літургії в часі великого посту і кажуть відправляти кожної неділі посту Божественну Літургію святого Василя Великого, в кожний понеділок, второк, четвер і суботу - святого Івана Золотоустого, а в середу і п'ятницю Службу Напередосвячених Дарів « святого Отця нашого Григорія Двоєслова, Папи Римського ». То свідоцтво є одинокé знане до нині, а замітне при цьому і те, що Літургію святого Івана Золотоустого мали відправляти не тільки в суботи великого посту, але також у три інші дні тижня так, як це було по наших українських церквах в останніх століттях.

Проти авторства Папи Григорія говорить передусім той аргумент, що було б мало правдоподібним, щоби Римський Папа укладав службу питому для візантійського обряду та ще й у грецькій мові. Зрештою Папа Григорій сам признається в Листі (VI, 29), що грецької мови не знав.

Не диво отже, що патріарх Михайло Керулярій, для опрокинення авторства святого Папи Гвигорія Двоєслова, каже прямо, що Службу Напередосвячених Дарів уложили самі Апостоли. Це й повторює за

⁴⁰ Молитовник-Служебник, стор. 77-78.

Михайлом Керулярієм Симеон Солунський. Таке твердження для обох їх було вигідніше, як приймати авторство Римського Папи.⁴¹

Щодо самого тексту Служби Напередосвячених Дарів, то отець Гансенс думає, що викінчена його редакція була вже з кінцем VIII або на початку IX століття.

Чому деякі видання приписали авторство Папі Григорієві Двоєслову? Діялоги Папи Григорія Двоєслова були поширені на грецькому, а відтак на слов'янському Сході в перекладах і священники та монахи залюбки читали їх. Легко могло статись таке, що побожні читачі помішали двох святих Григоріїв, а саме Григорія Богослова Назіянзенського з Папою Григорієм, знаним на Сході під іменем Двоєслова.

При цьому треба мати на увазі, що дві візантійські Літургії, чи радше дві відомі евхаристійні анафори, мали своїх авторів, а саме авторство їх приписували святому Іванові Золотоустому та святому Василюві Великому. Так отже виринуло й ім'я святого Григорія, а то тимбільше, що на Сході святкувалась віддавна пам'ять трьох Святителів і Учителів Церкви.

Щодо рукописних джерел, то вони мало можуть причинитись до вияснення авторства Служби. Ватиканський грецький список ч. 1213 подає як автора святого Епіфанія, а знову ж ватиканські списки чч. 1872, 2051, 2143 як теж і рукописи, що їх подає Гоар, подають святого Германа, царгородського патріярха, як автора Служби.⁴²

Серед грецьких друкованих видань Евхологійон Папи Венедикта XIV, видання Венеційське 1891 року, Ієратікон царгородський 1895 року не подають ніякого імени автора.

Також слов'янські видання, в тому українські, не подають автора Служби Напередосвячених Дарів, зачинаючи від Львівського Служебника з 1666 року.

Стільки відносно назви й авторства Служби Напередосвячених Дарів. Текст Служби в Ісидоровім Служебнику зачинається словами:

Диякон: Благослови владико.

Священик: Благословено царство Отца і Сина і Святого Духа, нині і присно і во віки віком.

По вечернім же псалмі і по вечерних молитвах диякон глаголет: Миром Господу помолімся.

О свшнем мирі і о спасенії душ наших.

О мирі всего міра, благостоянії святих божііх церков і совокупленії всіх.

⁴¹ HANSENS J. M., *Institutiones Liturgicae de ritibus orientalibus*, Romae 1930, т. II, р. 88.

⁴² GOAR J., *op. cit.*, р. 166.

О святім храмі сем і єже с вірою, благоговінієм і страхом божіім входящих вонь.

О Архієпископі нашем (імярек), честнаго пресвірства, єже о Христі дияконства, всего причта і людех.

О благочестивих і богохранимих царей наших, всей полати і воїх їх.

О пособити і покорити под нозі їх всякого врага і борителі.

Дальші прошення тіж самі, що нині на мирній ектенії, а по словах: *Пресвятую, пречистую, преблагословенную, славную... Христу Богу предадім* - слідує молитва першого антифона: *Господи щедрий і милостивий, долготерпеливе і многомилостиве, тобто перша світильнична молитва з вечірні.*⁴³

Текст списка подає далі молитву другого антифона: *Господи, не яростію твоею обличи нас, ниже гнівом твоім накажи нас.* Після тексту молитви є подана для диякона мала ектенія і возглас для священика: *Яко твоя держава і твоє єсть царство.*

По молитві третього антифона: *Господи Боже наш, помяни нас грішних і недостойних раб твоїх* - маємо знову текст малої ектенії та возгласу священика: *Яко благ і чоловіколюбець Бог єси.*

Щойно тепер Ісидорів Служебник згадує про читання псалтирі словами: *І стихословію совершаєму, абіє диякон: Паки і паки миром Господу помолімся.*

І возглас: *Яко Ти єси Бог наш, Бог миловати і спасати і Тебі славу возсилаєм.*

Щодо молитов трьох антифонів, то Ісидорів Служебник заховує подібність до Літургій святого Івана Золотоустого та Василя Великого, коли вже перед возгласом мирної ектенії кладе текст молитви першого антифону. Не диво отже, що третя мала ектенія не має перед возгласом ніякої молитви так як немає молитви мала ектенія після катизми на вечірні. В тому згляді є отже різниця в тексті, якщо порівняти його до сучасного видання Римського Літургікона.⁴⁴

По катизмі та малій ектенії співали: *Господи, воззвах і Да ісправиться, а відтак псалми 140, 141, 129 та 116 як теж і стихири, все як і нині на вечірні.* Потім слідував *вход с кадилом, молитва входу:*

Вечер і завтра і полудне хвалим, благословим, благодарим і молимитися, Владико чоловіколюбче.

Дальше текст є дуже скорочений, коли каже тільки:

Диякон: Премудрость прости, і по оттітїї же да ся ісправить молитва моя, диякон:

⁴³ Ісидорів Літургікон, стор. 88-90.

⁴⁴ Римський Літургікон, стор. 415 і далі.

Рцїм всі от всея душа і от всего помилленія нашего рцїм. І сліднують прочі прошення сугубої ектенії та молитва приліжного моленія, все як на Літургії святого Івана Золотоустого та святого Василя Великого.

По цїм йде ектенія оглашених, а в ній замітні деякі мовні різниці:

Помолітеся оглашенній ко Господу, замісьць - Господеві.

Огласить їх словом істинним, замісьць - істини.

Откриєть їм євангеліє праведное, замісьць - правди.

Молитва за оглашених та сама, що й сьогодні: *Господи Боже наш, создателю і зиждителю всіх, хотяй спасти вся і в разумініє істини прийти.*

Оглашених відпускає диякон словами:

Єлико оглашенній ізидіте... єлико вірнії паки і паки миром Господу помолімся. Ця форма «єлико» збереглась в наших літургійних книгах передусім в чинах свячень, натомість у всіх виданнях Службеників знаходимо нині форму «єлиця».⁴⁵

Замітка: *Сїя одина точію глаголема суть даже до четвертоє неділи, от среди же четвертоя же неділи преполовленія поста, по єже рещи: да і тїі с нами славять, глаголема суть і сїя дияконства: Єлико оглашенній ізидіте... єлико ко просвіщенію ізидіте - в усьому подібна до рубрик сучасних нам видань.⁴⁶*

По ектенії за тих, що пригтовляються до святого хрещення є поданий текст молитви *о готовящихся ко святому просвіщенію*. Далі йдуть дві малі ектенії та молитви за вірних.

В тексті немає слів пісні: *Нині сили небесня с нами невидимо служать: се бо входить цар слави, а тільки коротка замітка: По єже полжити святія дари на святой трапезі, глаголет диякон:*

Исполнім вечерняя наша молитви Господеві.

О предложенних і презєсвященних чесних даріх Господу помолімся. Яко да чоловіколюбєць Бог наш.

О избавитися нам от всякія скорби, гніва і нужса Господу помолімся.

Молитва поставленій святих даров: *Неізречених і невидимих тайнств, Боже. По цїм далі текст просительної ектенії: Вечера всего совершена, що закінчується возгласом:*

І сподоби нас Владико с дерзновенієм неосууженно сміти призвати Тебе небеснаго Бога Отца і глаголати. Півци: Отче наш.

По Отче наш, молитви: *Боже єдиний, благий і благоутробний та Воньми, Господи Ісусе Христе, Боже наш, от святаго жилища Твоєго - ті самі, що в нинішному Літургіконі.*

⁴⁵ Архієратикон, стор. 42.

⁴⁶ Римський Літургікон, стор. 431.

На заклик диякона: *Воньмім*, співає священник: *Прежесвященная святая святым*.⁴⁷

Слідує причастя святих і божественних Таїн, але опису як причащатися немає, подібно як і не було ніякого опису великого входу з святими Дарами.

Благодарні молитви по святім Причастю, мала ектенія, заамвонна, молитва й молитва на спожиття чесних Дарів ті ж самі, що в нинішньому виданні Літургікона.

Старша за Ісидорів Службник редакція Служби Напередосвячених Дарів в Молитовнику-Службнику XIV століття в дечому доповнює нам Ісидорів текст відправи. Вправді немає вона ектенії та *молитви за готовлящихся ко просвіщенію*, але згадує про пісню *Нині сили небеснія с нами невидимо служать*, що співається в часі переносу святих Дарів на трапезу. Також в тексті кажесться, що священник, несучи святі Дари, читає псалом: *Помилуй мя Боже*.⁴⁸

По переносі святих Дарів диякон не співає: *Ісполнім вечерня мольтви наша Господеві*, але співає: *Вся святія помянувце*, тобто текст ектенії, що слідує після анафори на Василієвій та Івановій Літургіях.

Описаний є також обряд роздроблення агнця та святого Причастя: *Поп воздвизая хліб, речет: Прежесвященная святая святым. Люди: Єдин свят. Поп преломить по обичаю і взем часть от святого Тіла, прекрещая чашу, глаголет: Смішеніє честнаго тіла і крове Господа нашего Ісуса Христа. Диякон: Ісплни отче чашу сію. Ісполненіє Святого Духа. Амїнь. Півци кенанік: Вкусите і видіте. Поп і диякон причаститася по обичаю. Посем поп мольтву тай: Благодарим тя Спасителя всім Бога о всіх благих яже дал еси нам і о причастії святого Тіла і Крове Христа твоего.*

Посем покадить окрест престола святія дари глаголя: Вознесися на небеса, Боже і по всей землі слава твоя. І возглас поп: Всегда і нині.

Люди: Хвалим тя Христе Боже наш, яко сподобил ни еси пречистім тілі твоєм і святій крові твоєй причащатися смотренія твоего. Аллилуя.⁴⁹ Текст Служби закінчується в цьому списку короткою мольтвою *потребити хотяще дари:*

Кончавше божественную тайную службу, славу і благодареніє возсилаєм Отцю і Сину і Святому Духу і нині.

Повищі оба списки багаті на літургічні рубрики. Зокрема в Ісидоровім Службнику, як зараз переконаємось, видно дуже наглядно, що

⁴⁷ Ісидорів Літургікон, стор. 207.

⁴⁸ Молитовник-Службник, стор. 80.

⁴⁹ Молитовник-Службник, стор. 82 і далі.

чин Служби Напередосвячених Дарів був в київській митрополії в часах митрополита Ісидора добре оформлений і що служителі, тобто священники та дякони, як і вірні, передусім співаки, знали добре, як цю службу відправляти. Співаки в крилосі мали зрештою окремі книги з потрібним їм текстом служб.

Зачинаючи від сторінки 83-ої до сторінки 87-ої Ісидорів Служебник має указ божественния служби прежесвященное :

Начало сотворшу священнику вечерні, глаголему вечернему обичному псалму, священник молиться прочитая молитви вечерняя, таже Миром Господу помолімся і всі порядку. І возглашеніє. Потом же четцу катизму Ко Господу внегда скорбіх возвах, или гласом поють, бивающим і трем поклоном на всяку аллилуію і на всяку же славу октенія мала і возглашень є. Внегда же начнем се стихословіє, отходить священник ко святому жертвеннику і взем прежесвященний святей хліб со благоговінієм многим і поставляєт на святом блюдци, влив же і в святей потир вино по обичаю і воду такожде.

Покадив святія дари і покрив, отходить не глаголет же нічтоже от обичних ниже по ні молитву предложенія, аще і нікія глаголють тую молитву, но токмо се єдино: Молитвами святых отец наших Господи Ісусе Христе Боже наш, помилуй нас, аминь. Прежесвященна бо єсть си і совершена жертва. На Господи возвах кадить священник по обичаю. Выход творить с кадильницею, предідущу пред ним світильнику. І молитву глаголет виходу вечернюю, таже возгласить: Премудрость прости. Потом півци: Світе тихий. Дякон: Премудрость: Прокімен пророчества і тако прочитаєт битийское, таже вторий прокімен і по сем став священник, возглашающу дякону: Устаніте, священник же держа в десной руці своєї кадило і світило гороющее, станет пред святым престолом і знаменает креста образно глаголя сице: Премудрость прости, світ Христов просвіщаєт всіх. Таже прочитаєтсья притчу і потом глаголет священник: Мир ти, премудрость. І півець: Да ся ісправить молитва моя. Тоже накі півці.

Таже півець стих первий: Господи возвах к тебї услыши мя, вонми гласу молитви моея.

Стих 2: Положи Господи храненіє устом моїм і двер ограженія.

Стих 3: Не уклони сердца моего во словеса лукавствія, нещевати вини о грісіх.

Внегда убо півець стихов сих поєт, ми на коліну лежащи ниць, молимся. Внегда же ми востаєм он накі такоже на колінох преклонися ниць, молиться. І сице убо ми поюще: Да ся ісправить молитва моя, чтець же стихи. Посліже чтець накі: Да ся ісправить молитва моя, півци же запівають сице: Воздіяніє руку мою жертва вечерняя.

І по сем глаголющу священнику екстенію, ми же творим поклони три і по преносі прежесвященних даров і по скончанії Ниня сили небесня творим поклони три.

Про вхід з святими Дарами нічого не говоритья так, наче б то була самозрозуміла річ і всім відомий обряд. Принісши освячені дари на святу трапезу, священник знімає з чаші й дискоса малі покровці та покриває дари тільки великом воздухом, як це й каже текст.

В тоже время открывает священник покровци от святых і покривает їх воздухом.

По политві же єже: Воньми Господи Ісусе Христе Боже наш, і сще покровеном сущим даром божественним, положив священник руку десную, прикасається животворному хлібу, со благоговієм і со страхом мнозім, глаголющу дияконови: Воньмім, возглашаєт священник: Прежесвященная святая святим. Не воздвизаєт зді Хліба святого, занеже переже священ єсть і совершен. Таже открив того раздробляєт по обичаю.

І тако творить причастіє. По послідованію раздробив святий Хліб.

І тут устав з його важними постановами врывається. Та в основному Исидорів Службник дає достаточний матеріал для відтворення чину літургії Напередосвячених Дарів в київській митрополії XV віку.⁵⁰

Інші можливі питання та сумніви достаточо розв'язує та доповнює Київський Евхологіон XV століття, що на листках 165-171, отже на 12 сторінках рукопису подає Службу Напередосвячених Дарів, що називається там: *Божественная Служба Преждеосвященная святого Великого Василия.*

По девятім часі, по єже: *Помяни нас, Господи, во царствії си, пїваєм Лик небесний, входить ієрей і диякон і творять метаніє ігумену или місту єго, таже творять пред святими дверми поклони три. І ко ликома по єдиному і тако входять во святий жертвник і облачаться во всю священническую одежду і входять во проскомидію і взем священник святий Агнець, полагаєт на святий дискос і вливаєт вино і воду во святий потир і тако покриваєт святая по обичаю їх, нічтоже іно не глаголет развіє: За молитв святых отець наших Господи Ісусе Христе Боже наш, помилуй нас. І тако покадив, отходить, прежде бо освященная і совершенна суть, не требуют нікакого же іного прилога.*⁵¹

І став пред святою трапезою і творить поклоненія три, і тако починаєт диякон среднім гласом глаголя: Благослови владыко. І абіє священник: Благословено царство Отца і Сина і Святого Духа. І починають: Прий-

⁵⁰ Исидорів Літургікон, стор. 83-87.

⁵¹ Київський Евхологіон, стор. 165 і далі.

діте поклонімся, трижди. Також псалом. Ієрей чтець отай молитви сія вечерня: Благословен єси, Господи Боже вседержителю.

По псалмі слідує ектенія велика: *Миром Господу помолімся.* Потім катизма, поділена на три частини з молитвами ієрея та малими ектеніями на кожду славу.

Таже Господи воззвах к тобі. Диякон взем кадило з фиміаном і кадить святія дари і всю церков і по стихирах, єгда рекуть Слава і нині, піваємо богородичну, биваєт вход, с кадильніцею токмо і со свіщником. Світе Тихій. Потім слідує прокімен та читання з книги Битія.

Абіє диякон: Премудрость. Ієрей же приспів взем предпоставлений свіщник (а не трисвіщник) купно с кадильніцею обіма руками і став пред святою трапезою зря ко востоку, кадилу суцу во руці єго і свіщнику, назнаменає крестообразно кадилом на святую трапезу і речет велегласно: Світ Христов просвіщаєт всіх. Чтець: От притчей чтеніє. І чтуть другую паремію, затворяє святія дверца. І прочетшей: Притчей чтеніє, глаголет ієрей: Мир ти. І по сем півець: Да ся ісправить молитва моя.

Якщо припадає полиелейний святій, то диякон співає малу ектенію, а потім люди *Святий Боже* і читається Апостол та Євангеліє. Відтак слідує ектенія сугуба, подібно як у двох вище описаних кодексах і як це маємо в нашому римському Літургіконі.⁵²

В часі переносу святих Дарів співають пісню: *Нині сили небеснія с нами невидимо служать.* Ввесь інший текст Літургії не виказує яких особливостей. По молитві: *Воньми Господи Ісусе Христе Боже наш, подвигнеть (ієрей) дискосу покривало мало лівою рукою таже десною руку простер і обіма перстома, імиже благословляєт, святому Агнцу прикоснувся, глаголет диякон: Воньмім і священник возглас: Преждеосвященная святая святым. І людіє: Свят і тако откриваєт покривала вся, такожде і звізду.*

Причацаються обично святим Тайнам. По причащенії глаголет диякон: Со страхом божіім і со вірою приступіте. Кінаники (тобто причасники) же поють два: Вкусіте і увідіте яко благ Господь та другий: Благословлю Господа на всякое время.

По заамвонній молитві слідує молитва « *по вьегда потребити святая* » і на цім кінчиться текст преждеосвященної служби.

До деяких цікавіших питань, що відносяться до Служби Напередосвячених Дарів належить справа напоювання святого Агнца Божественною Кров'ю. Як відомо, в чотирнадцятому сторіччі на Сході завівся звичай, а звідтам згодом і до нас прийшов, що священник перед вложенням освячених в неділю Агнців до кивота напоював їх Божест-

⁵² Римський Літургікон, стор. 425.

венною Кров'ю. Так роблять деякі ще нині, що взявши ложочкою каплинку Христової Крови, вливають її на Агнець, а відтак вкладають його до дарохранильниці в кивоті.⁵³ В нашій українській Церкві цей звичай майже не прийнявся. Про напоювання Агнця Божественною Кров'ю немає згадки ні в одному з трьох поданих тут списків, бо того звичаю в київській митрополії не було. Не вводить його отже й Літургікон виданий в Римі.

Служба Напередосвячених Дарів відправлялась зараз же по Часах та по Ізобразительній, отже священник не читав перед іконостасом ніяких вступних молитов тимбільше, що не приготовлявся він до жертвоприношення, а молитва: *Господи, ниспосли руку Твою от святого жилища Твого... і безкровное священодійствіє совершу*, тут не на місці.

Теперішній Римський Служебник та Устав Богослужень виданий в Римі описують докладно приготування Святих Дарів на Проскомиднику, тобто положення Агнця та освячених частиць на дискосі, приготування вина в чаші. Все це відбувається в часі читання катизми, при замкнених царських дверях.⁵⁴ Київський Евхологіон подає також дотичні рубрики, але в значно простіший спосіб. Священик наперед вбирається в ризи, миє руки, а відтак йде до жертвенника предложення і там приготує Святого Агнця, тобто кладе його на дискосі, а до чаші вливає вино, все наче б на проскомидії перед Літургією святого Івана Золотоустого чи святого Василія Великого, тільки ніяких молитов не читас, бо ж Агнець вже наперед освячений. Дискос та чашу накриває священник покровцями, кадить святі Дари і відходить до трапези та зачинає Службу словами: *Благословено царство*. Немає сумніву, що цей спосіб старої київської митрополії дуже підходить і для сучасности, коли є обнова літургічного життя в душі Соборових постанов і деякі довші Богослужби вимагають скорочення.

По першій читанні з книги Битія священник, згідно з Київським Евхологіоном, благословить наперед в сторону сходу, над святою трапезою, а відтак благословляє народ свічником та кадильницею, тримаючи так свічник з запаленою свічкою як і кадильницю обома руками.

В давнину не уживали трисвічника, як це уживають деякі тепер, ані немає згадки, що священник складав в часі благословення хрестообразно руки. Благословити трисвічником зачали мабуть греки в Італії, а звідси перенісся той звичай і до нас на Україну. Нині римський Лі-

⁵³ Никольский К., цит. т., стор. 477.

⁵⁴ Устав Богослужень, стор. 124-125.

тургікон повернув старий звичай і каже благословити священникові нарід свічкою та кадильницею.⁵⁵

Та того роду зміни як благословення народу трисвічником в Службі Напередосвячених Дарів належить до дрібніших та несуттєвих змін. До більших змін належить процесійний хід з святими Дарами, що його практикували у нас до останнього часу, тобто до появи римського Літургікона. Цю зміну започаткував Службник грецьких монахів Василян в Кристоферраті з 1683 року (Гляди стор. 300-308).

Там немає ніякої згадки навіть про наперед освяченого Агнца та про спосіб зберігати його від неділі до відправи Служби в середу чи п'ятницю наступного тижня. Що більше в рубриці перед великим входом є сказано, що священник бере з кивота Частицю, а треба знати, що у тодішніх криптоферратських Василян це був неквашений хліб, тобто освячена латинська Гостія. З цього ж Службника видно, що в святині вже не було ані трапези предложення, проскомидника, а проскомидію відправляли таки на святій трапезі.

Отже перед відправою Служби Напередосвячених Дарів священник вливав до чаші вино й дещо води, нічого не говорячи, та зачинав співати: *Благословено царство*.

Читання катизми опускали, хоч священник читав тихі молитви антифонів. Священник в часі благословення народу уживав трисвічника без кадильниці. В часі пісні: *Нині сили небесня*, священник виймав з кивота освячену частицю та клав її на дискос і відтак кадив престіл та святиніще. Входу ніякого не було. В дальшому тексті є ще більш наглядний вплив латинської Літургії. А саме: *Отче наш* читав сам священник до слів *І не введи нас во іскушеніє*, а хор монахів відповідав: *Но ізбави нас от лукавого*.

Цю Службу Напередосвячених Дарів правили криптоферратські монахи не тільки упродовж цілого посту, в середи й п'ятниці, але навіть у Велику П'ятницю, бо відомо що латинська Літургія знає тільки одинокий день в році, коли замість Божественної Літургії відправляється вечірня зі святим причастям і це саме є Велика П'ятниця.

Наскільки криптоферратський обряд мав вплив на інші церковні провінції, а зокрема на нашу київську митрополію, важко твердити. Київська митрополія завжди зберігала свою традицію і так сказати б власне обличчя. Але Службник митрополита Кипріяна Жоховського, виданий у Вильні 1692 року, виказує вже новий спосіб робити великий вхід з напередосвяченими Дарами. Цей спосіб зраджує таки криптоферратський вплив. Митрополит Кипріян Жоховський виховувався в

⁵⁵ Устав Богослужень, стор. 128.

грецькій Колегії святого Атанасія в Римі і мусів нераз відвідувати й монастир в Криптоферраті, тоді дуже златинщений. Зрештою грецький Службник післав митрополитові Жоховському його прокуратор в Римі Іван Де Камілліс і звідси можна собі пояснити зміну в наших виданнях літургійних книг.

Обрядом освячення Агнця, збереження його в кивоті та входу з освяченими Дарами займався і Львівський Собор 1891 року, як теж і післясоборові видання літургійних книг, зокрема тих, що були видані за благословенням митрополита Андрея Шептицького. Хоч і проявились спроби звороту до старших традицій, то рішучого кроку однак не зроблено. Вхід з освяченими Дарами виглядав в той спосіб, що в часі пісні *Нині сили небесня* священник відмикав кивот на престолі, ставив на розгорнутому ілітоні дарохранильницю з Пресвятою Евхаристією і напередосвяченим святим Агнцем, кадив і взявши в руки дарохранильницю робив вхід кругом святої трапези так, як це буває на вході з Євангелієм. Перед священником йшли свічконосці, а один з ним ніс також кадильницю. Священник виходив з святилища північними дияконськими дверми та, нічого не говорячи, входив царськими дверми до святої трапези. Тут ставив на дискос Агнця та потрібну для причастя вірних скількість освячених частиць, а дарохранильницю ховав до кивоту. Після цього обряду робив три доземні поклони. Взагалі щодо поклонів в часі цієї Служби та замикання царських врат, то на Західній Україні зберігали всюди старий звичай.

Римський Літургікон та Устав Богослужень остаточно поклали кінець різноманітності та змінам XVII-XIX століть. Тепер, на початку стихословія псалтирі, якщо напередосвячений Агнець зберігається в кивоті (артофорі) святої трапези, відбувається наперед перенесення його на проскомидійний стіл. Диякон приносить на святу трапезу святий дискос, зізду та покровець. Священник цілує святу Євангелію та кладе її на правому боці святої трапези. Розгортає ілітон, бере з кивота дарохранильницю та, вийнявши з неї наперед освячений Хліб, кладе його з найбільшим благоговінням на святий дискос, кадить зізду та малий покровець і накриває дискос. Обкаджує довкруги святу трапезу, маючи перед собою диякона, що йде з запаленою свічкою. Потім робить доземний поклін, бере в руки святий дискос і тримаючи його на голові, переходить попри праву частину святої трапези до жертівника. Там вливає вино й воду до чаші.⁵⁶

В часі пісні *Нині сили небесня*, по обкадженні святої трапези й святилища, священник та диякон з піднесеними вгору руками тричі

⁵⁶ Устав Богослужень, стор. 124 і далі.

моляться тими ж словами: *Нині сили*. Потім йдуть до жертвенника, там священник кадить освячені Дари, потім дає дияконові воздух, а сам бере в праву руку святий дискос та держить його на голові, в ліву ж руку бере чашу та в той спосіб роблять великий вхід. Тому що в нас дискос звичайно не має підставки, то священник може його покласти й на чашу і так піднісши разом чашу й дискос високо аж до чола, робить вхід. По вході і скінченні пісні *Нині сили* всі роблять три доземні поклони.⁵⁷

В трьох тут розглянутих списках є мова про святе Причастя служителів та вірних, але тільки короткими словами, що вони причащаються божественних Таїн згідно зі звичаєм. Треба отже розуміти, що причащаються тільки напередосвяченого Хліба, бо ж вино в чаші не є освячене. Та все ж є питання, наскільки священник по прийнятті святого Хліба також приймав дещо неосвяченого вина. Так літургійні книги як і дотичні приписи Уставу не є однозгідні. Нині так Літургікон як і Устав Богослужень каже, що служителі, тобто священник та диякон причащаються святим Хлібом. Потім священник обтирає пальці губкою або рушничком, а диякон вложивши до чаші частинці, відчиняє занавісу та царські двері і слідує причастя вірних. Священник подаючи вірним ложочкою святе Причастя, каже слова властиві цій Літургії, тобто: *Чесного і присвятого і пречистаго Тіла Господа Бога і Спаса нашего Ісуса Христа причащається раб Божий*.⁵⁸

Відмітити вкінці належить і те, що у відпусті Літургії не згадується ніякого автора. В трьох перших днях страсного тижня напежить говорити відпуст цвітної неділі на вечірні: *Пришедий на страсть вольную спасенія нашего ради Христос істинний Бог наш*.

При роздяганні зі священних ризів священник нічого не говорить, подібно як це є і при вдяганні. По закінченні Служби читає потиху благодарні молитви.

⁵⁷ Устав Богослужень, стор. 131-133.

⁵⁸ Устав Богослужень, стор. 134.

МОЛИТВА НАД КУТІЄЮ В ПАМ'ЯТЬ СВЯТИХ

Римський Літургікон, затримуючи старий звичай, подає по Службі Преждеосвященних Дарів: *Чин благословенія колива, сієсть кутії іли варенія пшеници, с медом смішення, і различными сладкими овоцьми украшення, і в честь і память господских празников, іли святых божіих, во церков приносимия.*

Цей чин відправляли або на вечірні, по *Нині отпуцаєши: Трисвятоє. По Отче наш: Тропар, Слава, і нині, богородичен по гласу тропаря святого.*

Часом відправляли однак під кінець Літургії, по заамвонній молитві і тоді співали наперед тропар та кондак празника чи святого, а відтак ієрей читав молитву над коливом. Потім слідувало звичайне закінчення Літургії чи вечірні.⁵⁹

Ісидорів Службеник подає тільки молитву над коливом і то безпосередньо по Літургії святого Івана Золотоустого, а саме зараз же по молитві на спожиття святих Дарів: *Молитва глаголемая над кутією в памятех і празниках святых:*

Іже вся совершаяй словом своїм Господи і повелів землі всяческими плоди прозябати, на веселіє і на пищу нам, іже сіменьми отроки і Даниїла в Вавилоні многопитательних світлійших показа, сам Владико преблагий і сімена сія, различния же плоди благослови і єже от них вкушающих освяти, яко во честь і в память святого, імярек, предложишася і в помянаніє єже во благочестії во вірі скончавшихся подайже уготовавшим сія і память совершающим вся ко спасенію прошенія і вічних твоїх благ восприятія, яко Ти еси благословяй всяческая Христе Боже наш і Тебї славу возсилаєм, со безначальним ти Отцем і Пресвятим і благом і животворяющим ти Духом, нині і присно і во віки віком. Амінь.⁶⁰

Молитва над коливом та цілий чин над кутією належить властиво до постних відправ. В першу суботу великого посту Церква святкує торжественно пам'ять святого великомученика Теодора Тирона. Згадується також подія з часів імператора Юліяна Відступника, що в першу седмицю великого посту дав наказ скропити ідоложертвенною кров'ю все, що продавали на торзі так, щоби християни осквернилися нечистою стравою в часі посту. Згідно з переданням, святий Теодор

⁵⁹ Римський Літургікон, стор. 459 і далі.

⁶⁰ Ісидорів Літургікон, стор. 36 на об. і далі.

Тиرون з'явився єпископові Евдоксієві та повідомив його про намір імператора, а також порадив споживати коливо, тобто кутію. В уставі служба святому Теодору співається вже в п'ятницю на Пржедєосвященних, а по заамвонній молитві співається окремий канон в честь Святого та читається молитву над коливом.⁶¹

Крім чину над коливом в пам'ять господських та богородичних празників як і в пам'ять Святих Літургія знає ще інший чин над коливом, а саме за померших. Давній грецький звичай приносити до церкви коливо в київській митрополії почасти затратився і нині приносять на панахиду за померших один або більше хлібів. Та звичай приготувляти кутію зберігся в народі і ця страва належить до традиційних страв бодай два рази в році, а саме в навечеріє Христового Різдва та Богоявлення.

---

⁶¹ Никольский К., цит. т., стор. 584.

ЦЕРКОВНЕ ПРАВИЛО В ІСИДОРОВІМ СПИСКУ

Божественна Літургія відправлялась колись як і нині в рямцях церковного правила: вечірні, повечерія, полунощниці, утрени, часів, а саме після шостого часу. В Ісидоровім Літургіконі маємо сліди церковного правила, записаного на маргінесі деяких листків і то радше для ужитку священика та диякона, а не для хору. Ці скупі додатки можуть дати нам достаточний образ про церковне правило, як складову частину Літургії, в київській митрополії XV століття.

На 3-ій сторінці Ісидорового Літургікона, на обороті, знаходимо текст двох малих ектеній з відповідними возгласами: *Яко твоя держава і твоє єсть царство і сила і слава та Яко благ і чоловіколюбець Бог єси.* Якщо взяти до уваги повний текст мирної ектенії, поданої вище, то неважко догадатись, що згадані ектенії мали служити священикові та дияконові для відправи утрени. Обі згадані малі ектенії співаються по стихословіях псалтиря.

На 4-ій сторінці списку подана знову мала ектенія з возгласом: *Яко благословися і прославися пречестное і великоліпїє імя Твоє.*

Таже Благословен єси Господи.

Таже степенна. Таже прокімен. Таже Євангеліє.

Таже: Воскресеніє Христово видівше поклонімся святому Господу Ісусу Христу єдиному безгрішному. Кресту твоєму Христе кланяємся і святоє воскресеніє твоє славим.

На сторінці 4-ій на обороті:

*Таже: Паки і паки. Заступи. Пресвятую. Яко ти єси Бог наш і тобі славу возсилаєм. Є це мала ектенія по третій пісні канона. Далі слідує скорочений текст малої ектенії по шостій пісні канона з возгласом: *Ти бо єси цар мирен і тобі славу возсилаєм* та текст ектенії по девятій пісні канона з возгласом: *Яко тя хвалять сили небесния Господи Боже наш і тобі славу возсилаєм.**

Таже: Свят Господь Бог наш.

Таже: Світилен.

Таже: Хваліте Господа.

На сторінці 5-ій:

Слава во вишніх Богу.

Таже: Святий Боже.

Таже: Яко твоє єсть царство і сила і слава Отца.

Посем: Днесь спасеніє всего міра, поєм воскресшаго із гроба, начальника животу Христа Бога, разруши бо смертнью побіду, подасть нам мир і велію милость.

Посем: Рцїм всі.

Таже: Ісполнім утрення молитви наша.

Заступи. Дне всего.

Яко милостив і щедр і чоловіколюбець Бог єси і тебї славу.

Більше тексту церковного правила в нашому списку немає. З короткого нарису утрени видно однак, що відправа цієї Богослужби нічим не різнилась від сучасного нам способу.

За відправами інших частин церковного правила доводиться шукати в інших списках. Для нас особливо цікавий для цієї праці ватиканський список названий «Slavo 10», бо в ньому саме знаходимо бракуючі частини Ісидорового Літургікона, тобто деякі частини церковного правила: вечірню, повечеріє велике й мале, полунощницю та ті частини Божественної Літургії, що її співають люди, в тому тропарі, кондаки, богородичні. Список цей нажаль неповний, бо бракує в ньому початку й кінця та деяких листків в середині, але на 63 збережених листках подає досить багато цікавого тексту. Так як він тепер виглядає, то слухно міг би мати назву фрагмента книги Часослова. Такої думки невідомий дослідник цього списку, що й залишив 18 рядків своїх спостережень відносно списку, записаних латинською мовою. Та нічого в цій записці не сказано ані про вік ані про походження книги. Невідомий дослідник є думки, що список приналежний якійсь сербській редакції. Все це правда. Але після прочитання Ісидорового списку, де поданий на маргінесі тільки текст скороченої утрени без зацікавлення такою відправою як вечірня, приходиться думати, що може той другий список, «Сляво 10», належав до збірки того ж самого власника, митрополита Ісидора. Це тимбільше, що, як пізніше побачимо, в списку знаходимо декілька грецьких текстів, писаних слов'янськими буквами і призначених для хору, а саме: *Святий Боже, Іже херувими, Достойно єсть.*

Слов'янський список ч. 10 подає наперед текст *вечірні*. Тому що перші листки бракували, то початок тексту доповнила чиясь мало вправна рука, зачинаючи від слів: *За молитвами святих отець наших.* Потім йдуть молитви *начала обычного* і псалом 103: *Благослови душе моя Господа.* Оригінал списку зачинається словами того ж псалма: *свою возвратятся. Послещи Духа твоего і созиждуться, і обновши лице землі.* По псалмі: *Слава, і нині. Аллилуя, трїжди. Таже катизма во псалтирі, тажде: Господи возвах к тебї услыши мя.* Слідують псалми: 140, 141, 129 та 116.

Слава, і нині: Богородичен.

Світе тихий святія слави.

Прокімен: Господь воцарися в ліпому облечеся.

Стих: Облечеся Господь в силою і препоясася.

Ібо утверди вселеною.

Таже: Сподоби Господи в день сей без гріха сохранилися нам. Немає ніякої згадки про єктенію просительну, тільки відразу: Настиховні стихи гласу, глаголюще стихи сія:

К тобі возведох очі мої живуцему на небесі.

Помилуй нас Господи, помилуй нас, яко по многу ісполнихомся уничиженія.

Далі бракує тексту. На сторінці, позначеній числом 9, читаємо: *Под твою милость прибігаєм Богородице Діво, молитв наших не презри во скорбіх, но от бід ізбави нас, єдина чиста і благословенна.*

Господи помилуй, 40.

Честнійшую херувим.

І ми речем: Небесний царю, вірнія царі наша, писана наконець утереңи. Таже творим три великі поклони, глаголюци молитву Господи і владику животу моєму і прочих 12 поклон і одпуст.

Після вечірні є подані молитви на благословення трапези.

Ідуце на трапезу вечерати глаголем:

Ядять ниці і наситяються і вихвалять Господа взискаюці єго, жива будуть серца їх во вік віка.

Господи помилуй, трижди. Благослови.

Таже поп благословить трапезу, сотворише Пресвятою.

Христе Боже благослови ястіє і питіє рабом своїм, яко свят єси, всегда.

І воставше от трапези глаголем: Слава, і нині. Господи помилуй, трижди і воздвигаєм Пресвятою:

Бисть чрево твоє свята трапеза, імуца небеснаго хліба Христа, от негоже всяк який не умираєт, якоже рече Богородица всяческих питательница.⁶²

В списку отже маємо короткий чин панагії, як її відправляли в монастирях після вечері.

Ісходяще от трапези глаголем: Возвеселил ни єси Господи во твари твоєй і в діліх руку твоєюм возрадуємся.

Господи помилуй, трижди і благословить поп:

С нами Бог того благодатію і чоловіколюбієм всегда.

Список подає нам і текст обох повечерій, малого та великого.

⁶² Ват. слов. список 10, стор. 9-10.

Начало повечерниці. Поп речет: Благословен Бог.

Слідує начало обичне і по Прийдіте поклонімся псалом 50 Помилуй мя Боже по великій милості твоєй. Текст псалма, як і наступних, є поданий в цілості.

Псалом 69: Боже в помоц мою воньми.

Псалом 142: Господи услыши молитву мою, внуши моленіє моє во істину твою.

Слава во вишніх Богу і на землі мир.

Вірую во єдиного Бога Отца вседержителя.

Таже канон і потом: Достойно єсть яко воістину.

Таже трисвятоє. Тропарі дневні, іли святому іли празнику. Господи помилуй 40.

Іже на всякоє время.⁶³

Таже молитва святого великаго Василія:

Нескверная, неблазная, нетлінная Пречистая Діво.

Аще єсть пост: Трисвятоє. Господи помилуй 12. Таже молитву: Даждь нам Владико на сон грядущим.

І отпуст.

Безпосередньо після малого повечерія слідує велике.

Начало повечерниці великія:

По Прийдіте поклонімся псалом 4: Внегда возвах услыши мя.

Псалом 6: Господи да не яростію твоєю облечии мене.

Псалом 12: Доколі Господи забудеши мя до конца.

Слава, і нині: Аллилуя.

Псалом 24: К тобі Господи воздвигох душу мою.

Псалом 30: На тя Господи уповах, да не постижуся во вік.

Псалом 90: Живий в помоцї вишняго.

С нами Бог разумійте язици.

Тропарі: День прешед, благодарю тя, Господи.

Далі текст великого повечерія той самий, що в сучасному часослові, отже після тропарів на честь Пресвятої Тройці, є текст нікейсько-царгородського символу віри, молитва до всіх Святих, тропарі, молитви, все з покаянним характером цієї другої частини великого повечерія.

Третя частина повечерія, подібна своєю зовнішною формою до утрени, зачинаючи від пісень канона, подана в нашому списку без скорочень також вказує, що церковне правило XV. століття вже мало точний устав.

В списку бракує тексту полунощниці та утрени й часів, що мусіли бути в першій його частині, бо й туди відсилаються наступні тексти.

⁶³ Ват. слов. список 10, стор. 19.

УЧАСТЬ ВІРНИХ В БОЖЕСТВЕННІЙ ЛІТУРГІЇ

Після обговорення трьох Літургій Ісидорового списка XV століття та короткого погляду на церковне правило того часу остається ще дати відповідь на питання: Яка була участь вірних, того Божого народу, без якого участі Літургія не відправляється бодай у торжественній формі. Тексти списка вправді в більшості говорять про священика та про диякона, але вони передбачують одночасно живу участь вірних у Богослужбі. Дотого Літургія є побудована в формі діалогу і тому на заклики священика чи диякона громада вірних відповідає чи то короткими відповідями чи довгими піснями.

Ісидорів список не має завжди повних текстів пісень та гимнів, що їх співав народ. З поміччю приходять нам знову рукописна книга тих давних століть, Ватиканський слов'янський список ч. 10, що написаний книжним монахом був призначений впершу чергу для монастирського хору, але й одночасно для церковних співців, четців і взагалі для церковного хору.

В цьому списку маємо передусім текст повсякденних антифонів, з затраченим, на жаль, початком. Цікаві там припівки до другого антифону:

Ібо утверди вселенную, яже не подвижиться.

Припів: Молитвами святых твоїх спаси нас Господи.

Слава: Цей самий припів.

І нині: Єдинородний Сине і Слове Божий.

Вход малий.

Антифон 3:

Прийдіте возрадуємся Господеві, воскликнім Богу спасу нашему.

Спаси ни Сине Божий, во святых дивен сий, поющих ти. Аллилуя.

Аще ли єсть неділя рци:

Спаси ни Сине Божий, воскресий із мертвых, поющих ти. Аллилуя.

Аще ли єсть суббота іли умершему літургія рци:

Спаси ни Сине Божий, за покой преставльшихся, поющих ти. Ал. І по входи глаголем вкупі і поклоняємся со свіщником:

Прийдіте поклонімся і припадем ко Христу Спасу нашему. Спаси ни Сине Божий.

Потом тропар святому, єгоже єсть день, іли празник іли воскресен іли усопшим, слава кондак, і нині богородичен противу гласу.

Потом ієрей возглашаєть: Яко свят єси Боже наш.

Ми же начинаєм піти трисвятоє.

Тут поданий грецький текст Трисвятого слов'янськими буквами і тією ж транскрипцією:

Агіос о Теос, агіос іскірос, агіос атанатос, елейсон імас. 3. Докса Патрі ке Іо ке Агіо Пневматі, ке нін, ке іа, ке іс тус еонас тон еонон. Амінъ.

Після грецького *Святий Боже* є подана пісня Трисвятого в слов'янській мові. Співали її також тричі.⁶⁴

Також для великого входу є поданий текст херувимської пісні в двох мовах: слов'янській та грецькій.

Поп творить вход великий. Ми же поєм херувікон:

Іже херувіми тайно образує і животворящой Тройці трисвятую пісьнъ приносяє, всяку нині житія сего отвержім печаль. Яко царя всіх подемлюще ангельскими чиньми невидимо дароносима. Аллилуя.

А се гречески:

І та херувім містікос іконізонтес ке ті зоопіо Тріяді тон трісагіон імнон просадонтес, пасан тін віотікін апофомефа мерімнан.

Ос тон васілея тон ольон іподексомені, тес ангелікес аоратос дорі-форуменон таксесін. Аллилуя. 3.

Аще єсть преждєсвященна, вмісто херувіка сіє поється: Нині сили небєснїя с нами невидимо служать.

Се бо входить цар слави, се жєртва тайная совершенная дароноситься, с вірою і любовію приступім, да і причасници житїні вічнїя будєм. Аллилуя, трижди.

Єгда же речет ієрей: Возлюбім друг друга, людїє:

Отца і Сина і Святаго Духа.

Нїцїі же і сіє прилагають: Тройцу єдиносущную і неразділимую.

Поп: Двері, двері. Ми: Вірую во єдинаго Бога. До конца.

Також пісня «Достойно єсть яко воістину» подана в двох мовах. Її грецький текст написаний слов'янськими буквами.

Аксїон єстїн ос алїтос макарізїн се тїн Теотокон, тїн аїмакарїстон ке панамомїтон ке Мітера ту Теу імон.

Тїн тіміотєран тон Херувім ке єндокотєран асїнкритос тон Сєрафїм, тїн адїяфторос Теон Логон текусан, тїн онтос Теотокон, се мєгалїномен.

Аще єсть літургія Великаго Василїя рци се:

О тебї радується обрадованная вся твар, ангельскїй собор і род чєловїчєскїй, освященна цєрквї і раю словєснїй, дївствєнная похвало із неяже Хрїстос воплотїся, і младєнецъ бїсть іже прежде вїк сїй Бог наш, лєжєсна бо твоя прєстол сотвори, і твою утробу пространїє небєс содїла, о тебї радується обрадованная вся твар, слава тебї.

⁶⁴ Ват. слов. список 10, стор. 48.

Отче наш - подано тільки в слов'янській мові. Натомість на сторінках 53 на обороті та на 54 подано ряд причасників в двох мовах, слов'янській та грецькій.

З тексту виходить також, що на святе Причастя вірних диякон брав свічник в руки, а ієрей сам співав:

Со страхом божіім і вірою приступіте. По причастю вірних:

Спаси Боже люди своя і благослови достояніє своє.

Людіє, диякон, поклоняється глаголюще:

Іс полла еті деспота. І поклон.

Єгда же речеть: Всегда і нині і присно і во віки віком. Людіє: Амінь.

Да ісполняться уста наша пінія ти Господи, яко да воспоем славу твою, яко сподобил єси нас причаститися святих твоїх тайн, соблюди нас Боже во твоїй святині, всегда поучатися правді твоєї. Аллилуя.

По заамвонній молитві люди:

Буди імя Господне благословенно от нині і до віка. Трижди. Таже псалом 33: Благословлю Господа на всяко время, до конца. Таже: Слава, і нині. Господи помилуй. Трижди. Благослови. Поп глаголет отпуст.

Благословеніє Господнє на вас всегда і нині і присно і во віки віком.

За молитвами пречистия ти Матери і всіх святих твоїх Господи Ісусе Христе Боже наш помилуй нас.

ЗМІСТ

	стр.
Бібліографія	3
Божественна Літургія в Київській Митрополії по списку Ісидоро- вого Літургікона з XV ст.	7
Вступ	8
Підготовка служителів до відправи Божественної Літургії	8
Проскомидія або приготування Чесних Дарів	12
Літургія оглашених або Літургія слова	18
Великий вхід з Чесними Дарами	21
Анафора або жертвоприношення	23
Причастя Божественних Христових Тайн	28
Благодарення і відпуст	32
Особливості Літургії святого Василя Великого	35
Служба Напередосвячених Дарів	41
Молитва над кутією в пам'ять Святих	54
Церковне правило в Ісидоровім списку	56
Участь вірних в Божественній Літургії	60

